

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Από την τραγωδία, στην εποποιΐα

Επιμέλεια:

Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος – Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης

Χορηγός: Νικόλαος Χαϊτογλου

Αθήνα 2009

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ 2006-2009

Πρόεδρος: Νικόλαος Μέρτζος
Αντιπρόεδρος: Αθανάσιος Καραθανάσης
Γεν. Γραμματέυς: Τερέζα Πεντζοπούλου-Βαλαλά
Ταμίας: Θεόδωρος Δαρδαβέσης
Έφορος Βιβλιοθήκης: Ιωάννης Κολιόπουλος
Σύμβουλοι: Βασίλειος Πάππας
Χαράλαμπος Νάσλας
Κωνσταντίνος Πλαστήρας
Κωνσταντίνος Χατζηδήμος

Ερευνητική Ομάδα

Βασιλείου Σωτηρία
Δημητριάδης Βασίλης
Θεοδοσίου Νίκη
Μπελεγάκη Όλγα
Παπανικολάου Κωνσταντίνος
Σπυριδόπουλος Αριστοτέλης
Σταματιάδου Ελένη
Χαραλαμπίδου Πελαγία

Διόρθωση Κειμένων

Βουτσίδου Σοφία

Εκδότης: ΝΙΚΟΣ ΧΑΪΔΕΜΕΝΟΣ

Σχεδιασμός και σελιδοποίηση: ΚΛΕΙΩ ΜΠΑΤΗ

Επεξεργασία εικόνας: ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ,
ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΟΥΣΜΑΝΗΣ, ΑΘΗΝΑ ΓΥΠΑΡΑΚΗ

Συντονισμός παραγωγής: ΣΟΦΙΑ ΚΑΡΑΜΑΝΙΔΟΥ

Εκτύπωση-βιβλιοδεσία: Τροία Εκδοτική Εμπορική Α.Ε.

26ο χλμ. Λεωφόρου Λαυρίου, θέση Ρδόκια, 19 400 Κορωπί, Τ.Θ. 7616

Τηλ.: 210 97.02.802, 210 97.67.488, Fax: 210 97.56.550

e-mail: info@militos.gr, www.militos.gr

© Copyright έκδοσης για όλο τον κόσμο: Τροία Εκδοτική Εμπορική Α.Ε.

Αθήνα 2009

ISBN: 978-960-464-115-4

Απαγορεύεται η κάθε είδους αναδημοσίευση του φωτογραφικού υλικού σε έντυπα ή ηλεκτρονικά μέσα χωρίς την έγγραφη εξουσιοδότηση των φωτογράφων και του εκδότη. Οι παραβάτες διώκονται ποινικά βάσει του νόμου περί προστασίας της πνευματικής ιδιοκτησίας.

Ευστάθιος Πελαγίδης

Οι πρόσφυγες της Μακεδονίας στην οικονομική ζωή του τόπου

1) 1923-1930: Πρώτη φάση της προσφυγικής αποκατάστασης

Για τη συμβολή των προσφύγων στην οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας και, ειδικότερα, της Μακεδονίας η βιβλιογραφία³⁷⁰ είναι αρκετά εκτεταμένη. Κι αυτό γιατί τα οικονομικά αποτελέσματα της παρουσίας τους στον ελλαδικό χώρο από πολύ νωρίς έγιναν ορατά και αισθητά στην ευρύτερη κοινωνία, αντίθετα με τις πολιτιστικές διαφοροποιήσεις που εκδηλώθηκαν στις επόμενες δεκαετίες.

Πράγματι, η προσφορά των προσφύγων στην οικονομική πρόοδο της χώρας, αμέσως μετά την εγκατάστασή τους, έχει εντυπωσιάσει τον Πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο, ο οποίος στην ιστορική του αγόρευση, της 25^{ης} Ιουνίου 1930, δήλωσε: «Ο προσφυγικός πληθυσμός εις όλα σχεδόν τα στάδια της ανθρωπίνης δραστηριότητος διακρίνεται και είδομεν ήδη τα αποτελέσματα της παρουσίας του εδώ, κυρίως εις την γεωργίαν, την αλιείαν, το εμπόριον, διά να περιοριστώ μόνον εις αυτά».³⁷¹ Εξάλλου, το μέγεθος και την ποιότητα αυτής της συμβολής επισημαίνει και ο Κάμπελ, αντιπρόεδρος της Ε.Α.Π., με τη διαπίστωσή του ότι οι αγρότες πρόσφυγες προήγαγαν τη Μακεδονία και τη Θράκη από τον 17ο στον 20ό αιώνα.³⁷² Την ίδια περίοδο η εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα* των Αθηνών σημειώνει ότι η κρατική μέριμνα και η προσφυγική αντιπροσφορά εξισορροπήθηκαν. Οι πρόσφυγες, δηλαδή, πήραν αλλά και έδωσαν στο κράτος.³⁷³

Για να κατανοηθεί πληρέστερα το οικονομικό άλμα της χώρας μας, αρκεί να έχουμε υπόψη ορισμένες αισθητές αλλαγές: 1) Η γνωστή αγροτική μεταρρύθμιση του 1917 υλοποιήθηκε³⁷⁴ με την άφιξη των προσφύγων του 1922. 2) Η τσιφλικική γεωργία αντικαταστάθηκε από την οικογενειακή.³⁷⁵ Πράγματι, στα 1930 το 80% των γεωργικών επιχειρήσεων διευθύνονταν από τους ιδιοκτήτες τους, δηλαδή από τους ίδιους τους γεωργούς, οι οποίοι διέθεταν μικροϊδιοκτησίες από 30 μέχρι 100 στρέμματα ο καθένας.³⁷⁶ 3) Η αστική ανάπτυξη της Ελλάδας είναι απόρροια της αγροτικής μεταρρύθμισης, εξαιτίας της οποίας οι καλλιεργούμενες εκτάσεις, από το 1922 έως το 1938, αυξήθηκαν κατά 14.600.000 στρέμματα και ανήλθαν σε 27.000.000 στρέμ-

370. Μ. Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, *Η οικονομική ανάπτυξη της Βορείου Ελλάδος από το 1912 έως σήμερα*, Θεσσαλονίκη 1961. Βλ. και Ν. Δ. Μανούση, «Η συμβολή των προσφύγων εις την οικονομικήν πρόοδον της χώρας μας», Μ.Χ.11 (1964), σσ. 191-219. Ακόμη: Γ. Ν. Λαμπρίδη, *Οι πρόσφυγες του 1922. Εξήντα χρόνια συμβολή στην οικονομική και πνευματική ανάπτυξη του τόπου*, Αθήνα, εκδόσεις Ελληνική Φωνή, 1982. Βλ. και το ειδικό αφιέρωμα του Οικονομικού Ταχυδρόμου (ό. π.), όπως και της Νέας Εστίας, *Μνήμη Μικράς Ασίας*, Χριστούγεννα 1972. Ειδικότερα για την προσφορά του μικρασιατικού, ποντιακού και θρακικού ελληνισμού βλ. Επιτροπή Πεντηκονταετηρίδος από της Μικρασιατικής Καταστροφής, 1922-1972, Μικρά Ασία, Πόντος, Θράκη, Αθήνα 1972.

371. Βενιζέλου, *Η ελληνοτουρκική Συμφωνία*, σ. 55.

372. Έκθ. 24^η, σ. 4. Βλ. και Γρηγ. Δαφνή, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940. Β' Η άνοδος του Αντιβενιζελισμού*, Αθήνα, εκδόσεις Ίκαρος, 1955, σ. 95. Τη βαθύτερη ερμηνεία της οικονομικής αυτής ανάπτυξης επιχειρεί η Μ. Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, ό. π., σσ. 79-82.

373. Στ. Νικολαΐδη, «Τα οικονομικά βάρη του κράτους υπέρ αποκαταστάσεως των προσφύγων. Η εισφορά των προσφύγων εις το κράτος. Ένας ισολογισμός», εφημ. *Ε.Β.*, 5-6 Ιανουαρίου 1930: Δαπάνες του κράτους: 5.802.954.220 δρχ. Συμβολή προσφύγων: 8.663.952.333 δρχ. Βλ. και Α. Διομήδη, «Η Ελλάς δεν περιήλθεν εις την σημερινήν αδυναμίαν εξ ιδίων αυτής αμαρτημάτων», εφημ. *Ε.Β.*, 29 Ιουλίου 1933: Κάνει λόγο και για τη συμβολή των προσφύγων στην οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη της χώρας. Βλ. και Pentzopoulos, ό. π., σσ. 143-167.

374. Κώστα Βεργόπουλου, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας*, Αθήνα, Εξάντας, 1975, σ. 164.

375. Για τα τσιφλίκια και τον πληθυσμό τους στη Μακεδονία, πριν από το 1917, βλ. Βεργόπουλου, ό. π., σσ. 135-136, 175-177. Για τις απαλλοτριώσεις, από το 1920 έως το 1938, Βεργόπουλου, ό. π., σ. 178. Για τις διανομές κλήρων σε ντόπιους και πρόσφυγες, Κώστα Βεργόπουλου, «Η ελληνική οικονομία από το 1926 ως το 1935», *Ι. Ε. Ε.*, τόμ. ΙΕ', σσ. 327-342 (331-332).

376. Βεργόπουλου, «Η ελληνική οικονομία», σ. 332.

ματα.³⁷⁷ 4) Ενώ το 1923 το εθνικό εισόδημα ήταν του ύψους των 16.163.816.120 δραχ., το 1928 ανεβαίνει³⁷⁸ στα 26.750.000.000. 5) Στην πριν από την ανταλλαγή περίοδο έχουμε τις γνωστές παραδοσιακές καλλιέργειες, με κορυφαία την καλλιέργεια των σιτηρών.³⁷⁹ Με την άφιξη των προσφύγων σημειώνεται πραγματική επανάσταση στα καλλιεργούμενα προϊόντα και στις καλλιεργητικές μεθόδους.³⁸⁰ 6) Η βιομηχανία της ταπητουργίας, σχεδόν άγνωστη στην Ελλάδα και πολύ γνωστή στην Ανατολή, γνωρίζει αλματώδη πρόοδο μετά την προσφυγική εγκατάσταση και ενισχύει με 500.000 λίρες Αγγλίας το ετήσιο εθνικό εισόδημα.³⁸¹

Α) Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ

α) Το προσφυγικό πρόβλημα στη Μακεδονία. Πορεία και προοπτικές (1923-1930)

Πρέπει, πρώτα, να έχουμε υπόψη ότι τα προγράμματα προσφυγικής αποκατάστασης της περιόδου 1923-1930 καλύπτουν και τους πρόσφυγες της περιόδου 1912-1922, όχι μόνο τους ξεριζωμένους της Μικρασιατικής Καταστροφής και τους ανταλλαγέντες με τη Σύμβαση της Λωζάνης (1923).

Επειτα, η αποκατάσταση των προσφύγων ήταν, βέβαια, έργο της Ε.Α.Π., για το διάστημα 1923-1930, και των κρατικών υπηρεσιών (πριν από το 1923). Δεν ήταν, όμως, λίγη και η ηθική και υλική συμβολή των ίδιων των προσφύγων σε μια διαδικασία που τους αφορούσε.

Έτσι από πολύ νωρίς, το Μάιο του 1924, κάνει εντύπωση³⁸² στα ξένα μέλη της Ε.Α.Π. το αξιοθαύμαστο πνεύμα αυτοπεποίθησης και αυτοβοήθειας που έδειξε ο προσφυγικός κόσμος, τότε χτίζοντας και επιδιορθώνοντας σπίτια και τότε ανοίγοντας σχέσεις με ντόπιους επιχειρηματίες. Και η ενεργητικότητά τους αυτή δε βελτίωσε μόνο το δικό τους επίπεδο ζωής. Συνέβαλε και στην πρόοδο της αστικής και αγροτικής ζωής όλης της χώρας.

Αυτό είναι ιδιαίτερα ορατό στη Μακεδονία, όπου έχει εγκατασταθεί το μεγαλύτερο ποσοστό των προσφύγων. Πράγματι, αρχές³⁸³ του 1925, ο επισκέπτης της Μακεδονίας μπορούσε να εκτιμήσει την έκταση των εργασιών που έγιναν και να κάνει σύγκριση με την προηγούμενη κατάσταση της περιοχής. Στη θέση των έρημων πεδιάδων και των εκτεταμένων ακαλλιεργητων χωραφιών, όπου έβλεπε κανείς μόνο κοπάδια ζώων, υψώθηκαν χωριά³⁸⁴ με σφίζουσα ζωή, με πλατείς δρόμους και απλά υγιεινά σπίτια, με καταστήματα, όπου οι αγρότες, οι τεχνίτες, οι κλειθροποιοί, οι σιδηρουργοί δημιούργησαν και προώθησαν τις εργασίες τους. Γύρω από τα μικρά αυτά κέντρα απλώνονται χωράφια σπαρμένα με σιτάρι, κριθάρι, βαμβάκι, καπνό και άλλες καλλιέργειες που πρόσφατα εγκαινιάστηκαν.³⁸⁵

Ακόμη και ορισμένοι κόλποι της Μακεδονίας, που προηγουμένως ήταν εγκαταλειμμένοι, άρχισαν να γεμίζουν με ψαράδες πρόσφυγες από την Προποντίδα, τη Μαύρη Θάλασσα και τα παράλια της Μικράς Ασίας και να μεταβάλλονται σε μικρά ή μεγάλα θαλασσινά κέντρα.³⁸⁶

Ιδιαίτερα ξεχωρίζει η δραστηριότητα και η ζωντάνια των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στις ελώδεις εκτάσεις του Αξιού και του Στρυμόνα,³⁸⁷ όπου οι συνθήκες για την υγεία δεν ήταν καθόλου ευνοϊκές. Πέρα

377. Βεργόπουλου, «Η ελληνική οικονομία», σ. 332. Γενικά, για τη συμβολή των αγροτών και αστών προσφύγων στην οικονομία, βλ. Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, *ό. π.*, σσ. 69-79.

378. Αιγίδη, *ό. π.*, σσ. 137-138. Βλ. και πίνακα εσόδων του κράτους, από το 1922 έως το 1929, του ίδιου, *ό. π.*, σσ. 55-56.

379. Βεργόπουλου, *Το αγροτικό ζήτημα*, σσ. 134-135.

380. Β. Κριμπά, «Προσφυγικόν ζήτημα», εγκυκλ. Ελευθερουδάκη, τόμ. 5^{ος}, σσ. 431-434 (433). Βλ. και Μανούση, *ό. π.*, σσ. 201-206.

381. Έκθ. 14^η, 23^η, 25^η.

382. Έκθ. 2^η, σ. 4.

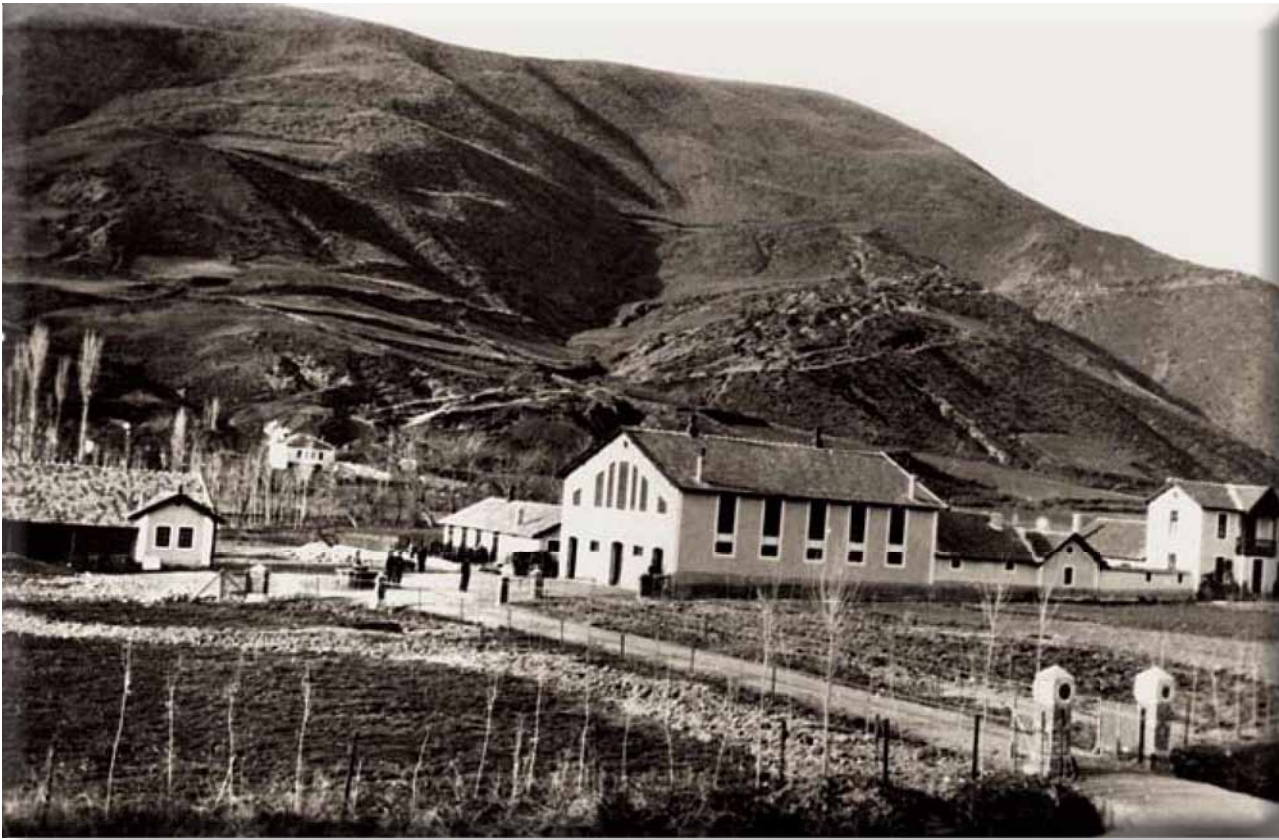
383. Έκθ. 5^η, σ. 3.

384. Έκθ. 5^η, σ. 3.

385. Έκθ. 5^η, σ. 3.

386. Έκθ. 5^η, σ. 3 και 19^η, σ. 18.

387. Έκθ. 5^η, σ. 3.

Υποδειγματικός Γεωργοκτηνοτροφικός Σταθμός Φλώρινας (Αρχείο Μουσείου Μπενάκη).

από το ότι θέλουν να εργαστούν, είναι πρόθυμοι να συμβάλλουν και στην παραγωγική διαδικασία για τη βελτίωση των συνθηκών του όλου χώρου.

Απ' όλες τις ενδείξεις του πρώτου κιάλας χρόνου λειτουργίας της Ε.Α.Π. (1924-1925) προκύπτει ότι οι πρόσφυγες είναι αποφασισμένοι να εργαστούν, με στόχο όχι μόνο την αυτοσυντήρησή τους αλλά και την άνοδο³⁸⁸ του επιπέδου ζωής τους στο πλαίσιο μιας ευρύτερης βελτίωσης της ζωής του τόπου.

Δεν μπορούμε, όμως, να αγνοήσουμε και το γεγονός ότι η αυτοπεποίθηση και η ενεργητικότητα αυτή των προσφύγων εκπορεύεται από το ανάλογο μέγεθος του έργου της Ε.Α.Π. στον πρώτο χρόνο της λειτουργίας της (1924). Πράγματι, μέχρι τα τέλη Δεκεμβρίου του 1924 οι διάφορες εργασίες αγροτικής αποκατάστασης προχώρησαν με έναν αξιόλογο ρυθμό και σημείωσαν καταπληκτική πρόοδο. Συγκεκριμένα:

α) Αποκαταστάθηκαν³⁸⁹ 135.164 αγροτικές οικογένειες: οι 62.583 από την Ε.Α.Π. και οι 72.581 από την Πολιτεία (στο διάστημα Σεπτεμβρίου 1922-Δεκεμβρίου 1923). Από το σύνολο των αποκαταστημένων αγροτικών οικογενειών, οι 110.864 εγκαταστάθηκαν³⁹⁰ στη Μακεδονία. Από τις οικογένειες αυτές: οι 32.214 είναι οικονομικά αυτάρκεις, οι 52.574 διαμένουν σε σπίτια τουρκικά (ή σε οικήματα που χτίστηκαν από την Ε.Α.Π. ή ανήκουν σε ντόπιους) και χρειάζονται εφόδια συντήρησης για έξι μήνες. Οι υπόλοιπες 26.076 οικογένειες διαμένουν σε προσωρινά παραπήγματα και χρειάζονται εφόδια συντήρησης για έναν χρόνο.³⁹¹

β) Χτίστηκαν³⁹² από την Ε.Α.Π. 11.359 αγροτόσπιτα, πέρα από τα 5.023 που έχτισε το κράτος και τα 50.000 μουσουλμανικά ανταλλάξιμα που διανεμήθηκαν.

388. Έκθ. 5^η, σ. 3.

389. Έκθ. 5^η, σ. 3.

390. Έκθ. 5^η, σ. 3.

391. Έκθ. 5^η, σ. 3.

392. Έκθ. 5^η, σ. 4.

Μαυρόλοφος Σερρών. Πρόσφυγες από την Πάρλα Πισιδίας (ΚΜΣ, Προσφυγική Ελλάδα).

γ) Διανεμήθηκαν³⁹³ 41.769 ζώα σε αγρότες πρόσφυγες, εκτός από τα 98.416 που δόθηκαν από κρατικούς φορείς.

δ) Διανεμήθηκαν επίσης:³⁹⁴

34.615 άροτρα

11.965.447 οκάδες σιταρόσπορου

11.239.138 οκάδες βοσκής

3.697 κάρα

15.890.765 οκάδες αραβόσιτου.

ε) Χορηγήθηκαν και 26.739.220 δρχ., ως χρηματική³⁹⁵ ενίσχυση σε αγρότες πρόσφυγες.

στ) Δόθηκε από τους αγρότες ιδιαίτερη ώθηση σε ορισμένους τομείς³⁹⁶ της γεωργίας, αγνοημένους ή υποτονισμένους την προηγούμενη περίοδο:

1) Στην αμπελουργία.

2) Στη μωρεοκαλλιέργεια (για μεταξοσκωληκοτροφία), ιδιαίτερα στις περιοχές Αξιούπολης, Βέροιας, Έδεσσας, Αριδαίας, Φλώρινας.

3) Στη ροδοκαλλιέργεια, για ροδέλαιο, στις περιοχές Βέροιας, Έδεσσας και Δράμας.

4) Στην καπνοκαλλιέργεια, κυρίως στην περιοχή Γιαννιτσών.

Συνολικά, από τον Αύγουστο του 1923 μέχρι τον Αύγουστο του 1924 εφαρμόστηκαν διάφορα είδη καλλιεργειών σε 1.059.669 στρέμματα³⁹⁷ γης, ενώ μέχρι τα τέλη Δεκεμβρίου του 1924 τα χωράφια που παραχωρήθηκαν για εγκατάσταση αγροτών προσφύγων, εκτιμούνται³⁹⁸ σε 4.794.871 στρέμματα (κρατικά, ανταλλάξιμα, κατασχημένα, απαλλοτριωμένα, Αγίου Όρους). Από αυτά, τα 4.200.000 στη Μακεδονία. Τα στρέμματα αυτά, μέχρι τις 30 Ιουνίου 1926, ανήλθαν³⁹⁹ στα 7.356.735.

393. Έκθ. 5^η, σ. 4.

394. Έκθ. 5^η, σ. 4.

395. Έκθ. 5^η, σ. 5.

396. Έκθ. 5^η, σ. 5.

397. Έκθ. 5^η, σ. 5.

398. Έκθ. 5^η, σ. 6.

399. Τα στρέμματα αυτά, κατά περιοχές, κατανέμονται ως εξής:

Βέβαια, δεν πρέπει να αγνοούμε ότι στην ίδια περίοδο (τέλη του 1924) άλλες 50.000 οικογένειες καλλιεργητών περιμένουν⁴⁰⁰ να εγκατασταθούν σε αγροτικές περιοχές και ότι από την έλλειψη χωραφιών είναι επόμενο να δημιουργούνται προστριβές και διαμάχες,⁴⁰¹ όχι μόνο μεταξύ των ντόπιων⁴⁰² και προσφύγων αλλά και ανάμεσα στους δεύτερους, οι οποίοι επιδιώκουν να καταλάβουν τις ίδιες εκτάσεις.⁴⁰³ Οπωσδήποτε όμως τα σχετικά περιστατικά, μπροστά στο μέγεθος των εργασιών που γίνονται, έχουν πολύ μικρή σημασία. Πράγματι, για το όλο έργο της προσφυγικής αποκατάστασης, μέχρι τις 30 Ιουνίου 1926, δαπανήθηκαν⁴⁰⁴ 7.807.039 λίρες Αγγλίας.

Τόσο σημαντική ήταν η προσφυγική δραστηριότητα και τόσο σπουδαία τα αποτελέσματά της, ώστε στην πρώτη κιάλας Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης (Οκτώβριος του 1926) συμμετείχε⁴⁰⁵ και η Γενική Διεύθυνση Εποικισμού Μακεδονίας με το Περίπτερο των Προσφύγων. Στο περίπτερο αυτό, που ήταν μια πραγματική αποκάλυψη, η Ε.Α.Π. παρουσίασε όλα τα προϊόντα των αστικών και αγροτικών βιοτεχνιών που είχαν εισαχθεί από τους πρόσφυγες:

α) Δείγματα γυναικείας εργασίας στα υφαντά, στις φάμπρικες, στους τάπητες, στον εξοπλισμό της αγροτικής αποκατάστασης.

β) Προϊόντα της γης, ανάλογα με την ποιότητά τους, από τις περιοχές Σερρών, Γιαννιτσών, Αριδαίας, Οσενίτσας.

γ) Καπνό από όλες τις περιοχές.

Έναν χρόνο αργότερα (Σεπτέμβριος 1927), οργανώνεται ανάλογο μόνιμο περίπτερο⁴⁰⁶ στη Γενεύη (έδρα της Κ.τ.Ε.). Σκοπός αυτού του περιπτέρου ήταν να δώσει μια πληρέστερη εικόνα, απ' ότι δίνουν οι εκθέσεις, για τα επιτεύγματα της πλειονότητας των προσφύγων και για την όλη τους δραστηριότητα.

Ως τα μέσα περίπου του 1928, το κύριο μέρος του έργου της Ε.Α.Π. έχει συμπληρωθεί.⁴⁰⁷ Οι περισσότεροι πρόσφυγες αποκαταστάθηκαν⁴⁰⁸ και είχαν δική τους εργασία, ενώ για ορισμένους άλλους οι εργασίες βρίσκονται υπό εξέλιξη.

Μόνο στη Μακεδονία το εποικιστικό πρόγραμμα της Ε.Α.Π., μέχρι το 1928, είχε τα παρακάτω αποτελέσματα:⁴⁰⁹

α) Προσφυγικοί συνοικισμοί: 1.385 (αμιγείς 942, μικτοί 443).

β) Ανέγερση οικημάτων: αγροτικών 46.651, αστικών πάνω από 1.000.

Κατηγορία	Μακεδονία	Θράκη	Άλλες περιοχές	Σύνολο
Καλλιεργήσιμα	3.676.965	627.102	397.476	4.701.543
Μη καλλιεργήσιμα	1.952.254	533.027	169.911	2.655.192
Σύνολο	5.629.219	1.160.129	567.387	7.356.735

S.D.N., L' ETABLISSEMENT DES REFUGÉES EN GRÈCE, GENEVE 1926, σ. 86.

400. Έκθ. 5^η, σ. 7.

401. Έκθ. 5^η, σ. 7.

402. Σύμφωνα με τον αγροτικό νόμο που ψηφίστηκε στις 3 Οκτωβρίου 1924, τα απαλλοτριωμένα χωράφια διανέμονται πρώτα σε ντόπιους καλλιεργητές και μόνο όσα απομένουν, δίνονται σε πρόσφυγες. Έκθ. 5^η, σ. 6.

403. Έκθ. 5^η, σ. 7. Γι' αυτό, ακριβώς, εκδόθηκε το Ν.Δ. της 24^{ης} Νοεμβρίου 1925, ύστερα από τις αναγκαστικές απαλλοτριώσεις και επιτάξεις κτημάτων, Ε.Α.Π., Συλλογή Νόμων κ.λ.π., σσ. 130-132.

404. Για την αγροτική αποκατάσταση: 6.382.319 Λ.Α., για την αστική 854.516 Λ.Α., για γενικά έξοδα 70.201 Λ.Α., S.D.N., L' ETABLISSEMENT κ.λ.π., σ. 207.

405. Έκθ. 13, σ. 6. Εντυπωσιακή ήταν η συμμετοχή στην 4^η Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης (1929). Βλ. Έκθ. 24^η, σ. 5.

406. Έκθ. 15^η, σ. 5 και 16^η, σ. 7.

407. Έκθ. 19^η, σ. 4.

408. Μέχρι τις 31 Δεκεμβρίου 1927 οι αποκαταστημένες αγροτικές οικογένειες σ' όλη τη χώρα ανέρχονται σε 143.012, από τις οποίες οι 112.111 στη Μακεδονία. Έκθ. 19^η, σ. 5.

409. Ε.Α.Π./Γενική Διεύθυνση Εποικισμού Μακεδονίας/Τμήμα Στατιστικής, Κατάλογος των προσφυγικών συνοικισμών Μακεδονίας με τις νέες ονομασίες, Θεσσαλονίκη 1926, σ. 63.

γ) Παραχώρηση σπιτιών: τουρκικών 50.532 (που επισκευάσθηκαν), βουλγαρικών 3.264.

δ) Ύδρευση – άρδευση: 355 υδραγωγεία μήκους 551.714μ. Αρτεσιανά φρεάτια 290, κοινά φρεάτια 416.

ε) Ενίσχυση παραγωγής: Διανεμήθηκαν 17.686.714 κλήματα, 2.233.100 μωρεόδεντρα, 240.968 οπωροφόρα δέντρα.

στ) Καταμετρήσεις - διανομές: Καταμετρήθηκαν εκτάσεις 7.186.554 στρεμμάτων και διανεμήθηκαν κλήροι 912.413 στρεμμάτων.

ζ) Εφόδια: άροτρα 68.592, κάρα 10.206, είδη σαγής 23.615, μικρά εργαλεία 91.970.

η) Ζώα: 82.118 μεγάλα (βόδια, αγελάδες), 13.886 αιγοπρόβατα.

Γενικά, η κατάσταση είναι πολύ ευχάριστη και το διαπιστώνει κανείς σ' ένα ταξίδι στις πεδιάδες της Μακεδονίας και Θράκης. Θα παρατηρήσει την πυκνότητα του πληθυσμού, την έκταση,⁴¹⁰ την υψηλή στάθμη των καλλιεργειών αλλά και το ανάλογο επίπεδο⁴¹¹ ζωής.

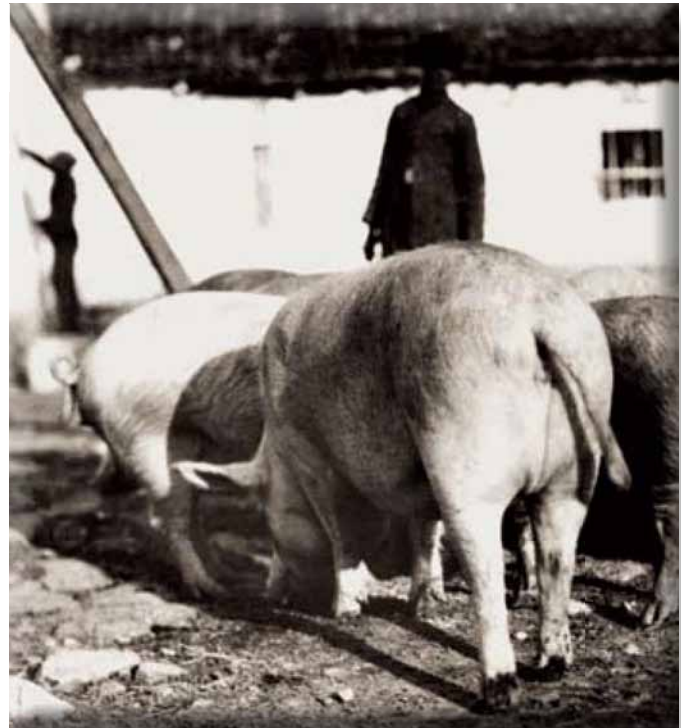
Βέβαια, όλα τα προσφυγικά χωριά δε βρίσκονται στον ίδιο βαθμό αποκατάστασης. Από την πλευρά αυτή θα μπορούσαν να χωριστούν σε τρεις κατηγορίες:

1) Πρώτα-πρώτα, είναι εκείνα που βρίσκονται σε ανθηρή⁴¹² οικονομική κατάσταση και σ' έναν προχωρημένο βαθμό αποκατάστασης. Τα χωριά αυτά αντιπροσωπεύουν, σχεδόν, το 1/3 του συνόλου.

2) Η δεύτερη κατηγορία (κάπου 40%) περιλαμβάνει χωριά που δεν έχουν ακόμη αποκατασταθεί σταθερά και χρειάζονται κάποια βοήθεια.⁴¹³ Είναι βέβαιο ότι σε λιγοστό διάστημα θα είναι σε θέση ν' αποδεσμευθούν από την κηδεμονία της Ε.Α.Π.

3) Στο υπόλοιπο 30% (1/3) υπάγονται χωριά με άθλιες⁴¹⁴ συνθήκες και χωρίς την παραμικρή άνεση. Πρόκειται κυρίως για ορεινούς οικισμούς, όπου τα χωράφια είναι άγονα, αλλά και για πεδινούς, όπου όμως οι πρόσφυγες συμπληρωματικά ασκούν τη γεωργία. Γι' αυτό και πολύ συχνά παρατηρείται το φαινόμενο της μαζικής διαρροής⁴¹⁵ αγροτικών πληθυσμών προς τα πλησιέστερα αστικά κέντρα. Έτσι, ενώ στα τέλη του 1926 οι αποκαταστημένες αγροτικές οικογένειες ανέρχονται σε 147.249, στα τέλη του 1927 κατεβαίνουν⁴¹⁶ στις 143.012, ενισχύοντας αναλογικά τον πληθυσμό των αστών προσφύγων.

Στα χωριά αυτά με τις μεγαλύτερες δυσκολίες ήταν επόμενο να ακουστούν τα περισσότερα παράπονα και να προβληθούν οι πιο πιεστικές απαι-

Βελτιωμένες ράτσες χοίρων, οι οποίες εισήχθησαν από την Ε.Α.Π.

410. Μέχρι τις 31.12.1927 τα χωράφια, που παραχωρήθηκαν σε αγρότες πρόσφυγες, ανέρχονται σε 8.125.925 στρέμματα. Έκθ. 19^η, σ. 5. Για τη συμβολή των προσφύγων στην αύξηση της παραγωγής, βλ. Κ.Δ. Καραβίδα, *Αγροτικά. Έρευνα επί της οικονομικής και κοινωνικής μορφολογίας εν Ελλάδι και εν ταις γειτονικαίς Σλαβικαίς χώραις*, Μελέτη συγκριτική, Αθήνα 1931, σσ. 555-559.

411. Έκθ. 19^η, σ. 4.

412. Έκθ. 19^η, σ. 4.

413. Έκθ. 19^η, σ. 4.

414. Έκθ. 19^η, σ. 4.

415. Έκθ. 19^η, σ. 5.

416. Έκθ. 19^η, σ. 5. Στην απογραφή των αστών προσφύγων του 1927, απογράφηκαν ως αστικές 12.968 αγροτικές οικογένειες.

Αγροτικό σπίτι στο Πλατύ Ημαθίας, 1925 (ΚΜΣ, Προσφυγική Ελλάδα).

τήσεις⁴¹⁷ για δάνεια, σπόρο, βοσκή, ζώα, διάφορα εφόδια. Παρόλο που κορυφαία⁴¹⁸ αρχή της Ε.Α.Π. ήταν να αποκαταστήσει όσο γίνεται περισσότερους πρόσφυγες με τα λιγότερα κάθε φορά έξοδα, ωστόσο ήταν αδύνατο να ανταποκριθεί σ' όλες τις ανάγκες, από φόβο μήπως ξεπεράσει τα όρια των κονδυλίων⁴¹⁹ που είχε στη διάθεσή της (συνολικά 13.000.000 λίρες Αγγλίας έως τον Αύγουστο του 1928).

β) Συνεταιριστική και κοινωνική δραστηριότητα των προσφύγων

Αγροτικές συνεταιριστικές οργανώσεις

Η επιτυχία της αγροτικής αποκατάστασης εξαρτάται και από την οικονομική και κοινωνική οργάνωση των προσφύγων. Γι' αυτό, ακριβώς, η Ε.Α.Π. έδωσε ιδιαίτερη βαρύτητα στην ίδρυση αγροτικών συνεταιρισμών από τον πρώτο χρόνο⁴²⁰ της λειτουργίας της (1924).

Είχε ιδρύσει και ιδιαίτερη υπηρεσία⁴²¹ γι' αυτή την υπόθεση. Στη Θεσσαλονίκη, μάλιστα, ιδρύθηκε και λειτουργούσε ειδική σχολή,⁴²² όπου φοιτούσαν, τον Φεβρουάριο του 1926, 120 νέοι γεωργοί. Οι μαθητευόμενοι, μετά την αποφοίτησή τους, ήταν επιφορτισμένοι να αναλάβουν το έργο της συνεταιριστικής διαφώτισης, ως ειδικά εκπαιδευμένα στελέχη.

Η εκστρατεία αυτή οδήγησε σε εκπληκτικά αποτελέσματα. Στα τέλη του 1927, από τον συνολικό αριθ-

417. Έκθ. 19^η, σ. 4.

418. Έκθ. 19^η, σ. 4.

419. Έκθ. 19^η, σ. 4.

420. Έκθ. 19^η, σ. 14.

421. Έκθ. 9^η, σ. 5.

422. Έκθ. 19^η, σ. 14.

Προσφυγόπουλα έξω από σκηνή του καταυλισμού τους, 1925
(Αρχείο Μουσείου Μπενάκη).

μό⁴²³ των 4.481 γεωργικών συνεταιρισμών όλης της χώρας (ντόπιων και προσφύγων), οι 890 είναι καθαρά προσφυγικοί:⁴²⁴ 656 στη Μακεδονία και 234 στη Θράκη. Στην Παλαιά Ελλάδα η συνεταιριστική προσφυγική κίνηση βρίσκεται, ακόμη, σε εμβρυακή κατάσταση.

Ειδικότερα, οι προσφυγικοί αγροτικοί συνεταιρισμοί της Μακεδονίας, με τα 44.815 μέλη, εμφανίζουν εντυπωσιακά αυξημένη χρηματική κίνηση,⁴²⁵ όπως φαίνεται στον παρακάτω πίνακα:

Έτος	Κεφάλαια, δρχ.	Αποθεματικό	Από την Ε.Τ.Ε.	
			Δάνεια	Προκαταβολές
1925	7.976.000	700.000	82.952.600	84.500.000
1926	20.635.000	1.500.000	107.633.000	112.600.000
1927	33.000.000	2.500.000	212.120.000	215.200.000

Με τα κονδύλια αυτά οι προσφυγικοί συνεταιρισμοί συνέβαλαν σημαντικά, από την πλευρά τους, στην προσφυγική αποκατάσταση, άλλοτε χορηγώντας δάνεια και προκαταβολές, άλλοτε χτίζοντας⁴²⁶ αποθήκες και στάβλους και άλλοτε αγοράζοντας.⁴²⁷

Την ίδια χρονική περίοδο (τέλη 1927) ανάλογη είναι και η δραστηριότητα των 243 προσφυγικών γεωργι-

423. Έκθ. 19^η, σ. 14. Για τους συνεταιρισμούς στην Ελλάδα, κατά γεωγραφικά διαμερίσματα και κατηγορίες προϊόντων, στο διάστημα 1923-1930, βλ. Παναγ. Παπαγαυφάλλου, *Οι γεωργικοί συνεταιρισμοί εν Ελλάδι (1821-1940). Διά μέσον των κοινωνικών και οικονομικών εξελίξεων της ελληνικής γεωργίας*, Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήση, 1973, σσ. 170-175, 192.

424. Έκθ. 19^η, σσ. 14-15.

425. Έκθ. 19^η, σ. 14.

426. Η δαπάνη για ανέγερση στάβλων και αποθηκών, μέχρι τα τέλη του 1927, εκτιμάται σε 6.000.000 δρχ. Έκθ. 19^η, σ. 14.

427. Η σχετική δαπάνη, έως τα τέλη του 1927, υπολογίζεται γύρω στα 35.000.000 δρχ.

Αφιξη προσφύγων στη Μυτιλήνη, 1914 (Αρχειο ΕΛΙΑ).

κών συνεταιρισμών της Δυτικής Θράκης,⁴²⁸ με τα 16.803 μέλη και με συνολικό κεφάλαιο 8.910.000 δραχ. Εδώ έχουν δοθεί, επίσης, από την Ε.Τ.Ε. δάνεια ύψους 81.240.667 δραχ. για τους συνεταιρισμούς και 3.500.000 δραχ. για τα μέλη τους.

Συνολικά, η έκταση της προσφυγικής αγροτικής πίστης φαίνεται ιδιαίτερα από τα δάνεια που χορήγησε η Ε.Τ.Ε. στους πρόσφυγες όλης της χώρας, είτε ατομικά είτε συνεταιριστικά, από το 1923 έως το 1928:

Πίνακας δανείων⁴²⁹ που χορηγήθηκαν από την Ε.Τ.Ε. στους πρόσφυγες όλης της χώρας, 1923-1928

Έτος	Δάνεια ατομικά, δραχ.	Δάνεια συνεταιριστικά, δραχ.	Σύνολο, δραχ.
1923	4.430.746	—	4.430.746
1924	101.628.944	4.100.890	105.729.834
1925	118.397.654	100.487.100	218.884.754
1926	64.949.519	123.822.963	188.772.482
1927	83.937.442	185.856.754	269.803.196
1928	63.780.797	259.445.860	323.226.657
Σύνολο	437.125.102	673.722.567	1.110.847.669

Πρέπει εδώ να σημειώσουμε ότι ορισμένοι από τους αγροτικούς προσφυγικούς συνεταιρισμούς ενισχύονταν και από την Ε.Α.Π. Έτσι, ο Συνεταιρισμός Μεταξοσκωληκοτρόφων Καρατζόβας επιδοτήθηκε⁴³⁰ με

428. Έκθ. 20^η, σσ. 6-7.

429. Έκθ. 19^η, σ. 15 (για την περίοδο 1923-1927) και έκθ. 22^η, σ. 9 (για το 1928).

430. Έκθ. 23^η, σ. 6.

700.000.000 δρχ., που έπρεπε να αποδοθούν μέσα σε 4 χρόνια από την τοπική ένωση παραγωγών.

Οι γεωργικοί λοιπόν συνεταιρισμοί, γενικά, και οι προσφυγικοί γεωργικοί συνεταιρισμοί διαφόρων κατηγοριών, ειδικότερα, ασκούσαν έργο πιστωτικού φορέα μέχρι την ίδρυση της Α.Τ.Ε., συμβάλλοντας σημαντικά όχι μόνο στην προσφυγική αποκατάσταση αλλά και στη γενικότερη ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας.⁴³¹

Σημαντικός ήταν ο ρόλος τους και στην ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας.⁴³² Αρκεί να έχουμε υπόψη ότι τα υπομνήματα που φτάνουν και συζητούνται στη Βουλή γι' αυτό το θέμα, προέρχονται στην πλειονότητά τους από γεωργικούς συνεταιρισμούς⁴³³ διαφόρων περιοχών της χώρας: Κιλκίς, Νιγρίτας, Σερρών, Ξάνθης, Λαγκαδά, Δράμας, Καβάλας κ.λ.π.

Πρόδος στη γεωργία και στην κτηνοτροφία

Αγροτική πίστη – Αγροτική Τράπεζα

Στην ανάπτυξη της γεωργίας και της κτηνοτροφίας σημαντική υπήρξε η συμβολή της αγροτικής πίστης και της Αγροτικής Τράπεζας.

Πριν από την ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας την ευθύνη για τη χορήγηση δανείων, προκαταβολών και οιωνδήποτε χρηματικών ενισχύσεων είχε, επίσημα, η Ε.Τ.Ε.⁴³⁴ Αυτή κάλυπτε, κατά κύριο λόγο, τις ανάγκες της αγροτικής πίστης. Γι' αυτό και συχνά στρέφονταν εναντίον της τα παράπονα⁴³⁵ των προσφύγων για επίμονη απαίτηση απόδοσης των δανείων τους.

Κατά καιρούς και οι εποικιστικές υπηρεσίες προέβαιναν στη χορήγηση δανείων και προκαταβολών σε πρόσφυγες που είχαν ανάγκη. Έτσι, το 1928 η Διεύθυνση Εποικισμού Μακεδονίας μπόρεσε να εξασφαλίσει ένα ανεξάρτητο Κεφάλαιο Αγροτικής Πίστης,⁴³⁶ ύψους 25.000.000 δρχ., για βραχυπρόθεσμα δάνεια. Τα δάνεια δίνονταν σε πρόσφυγες με προσωρινές δυσκολίες αλλά και σε όσους έκαναν εισαγωγή προϊόντων νέας ποικιλίας (καπνός, μετάξι, κανάβι). Οι προκαταβολές χορηγούνταν ευρύτερα και στόχευαν στο να δοθεί η μεγαλύτερη δυνατή βοήθεια στους καλλιεργητές.

Το σύστημα της διπλής αυτής δανειοδότησης⁴³⁷ πρόσφερε σημαντική βοήθεια στα προσφυγικά χωριά και είχε άμεσα θετικά αποτελέσματα.

Τα δάνεια, όμως, δεν ήταν μόνο ατομικά. Χορηγούνταν και στους πάμπολλους αγροτικούς συνεταιρισμούς, οι οποίοι στη συνέχεια ενίσχυαν τους αγρότες πρόσφυγες.

Όσο προχωρούσε το έργο της αποκατάστασης, τόσο και το συνεταιριστικό πνεύμα κέρδιζε⁴³⁸ συνεχώς έδαφος. Ο πίνακας⁴³⁹ που ακολουθεί, δίνει την εικόνα της προόδου του συνεταιριστικού κινήματος ανάμεσα στους αγρότες πρόσφυγες, από 1.1.1928 μέχρι το τέλος του έτους:

431. Για τη συμβολή των γεωργικών συνεταιρισμών στην ελληνική οικονομία της περιόδου 1915-1940, βλ. Παπαγαρούφαλλου, *ό. π.*, σσ. 211-216.

432. Στ. Πελαγίδη, *Προσφυγικά προβλήματα κ.λ.π.*, σ. 87.

433. Πελαγίδη, *ό. π.*, σ. 87.

434. Για τον ρόλο της Εθνικής Τράπεζας στην προσφυγική αποκατάσταση βλ. Μαργαρίτας Δρίζα, «Εθνική Τράπεζα και πρόσφυγες», *ΙΣΤΟΡΙΚΑ*, τεύχ. 4, Αθήνα, εκδόσεις Μέλισσα, Δεκέμβριος 1985, σσ. 313-326, και Αρετής Τούντα-Φεργάδη, *Το προσφυγικό δάνειο του 1924*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, σσ. 82-83. Βλ. ακόμη και Εμμανουήλ Τσουδερού, *Η αποζημίωσις των ανταλλαξιμων*, Αθήνα 1927.

435. Πελαγίδη, *ό. π.*, σ. 86.

436. Έκθ. 19^η, σ. 15.

437. Έκθ. 19^η, σ. 15.

438. Έκθ. 22^η, σ. 9.

439. Έκθ. 22^η, σ. 10.

Κατηγορία δανειστών	Αριθμός		Δάνεια σε δραχ.
	Ατόμων	Μελών	
Πρόσφυγες γεωργοί μεμονωμένοι	24.603	–	63.780.797
983 Αγροτικοί Συνεταιρισμοί προσφύγων		65.891	259.445.860
Σύνολο	24.603	65.891	323.226.657

Το αντίστοιχο ύψος⁴⁴⁰ των ατομικών και συνεταιριστικών δανείων του 1927 ήταν 269.803.196 δραχ.

Όμως, η ανάγκη ίδρυσης μιας ξεχωριστής τράπεζας για τους πρόσφυγες ήταν πια επιτακτική, έπειτα από την πληθωρική άφιξη των αγροτών προσφύγων. Τα τόσα πιεστικά προβλήματα, από τη μια, και η αδυναμία της Ε.Τ.Ε. να ανταποκριθεί στις νέες ανάγκες από την άλλη, σε συνδυασμό με τα απανωτά παράπονα και υπομνήματα⁴⁴¹ του αγροτικού κόσμου της χώρας μέσω των γεωργικών τους συνεταιρισμών, καλλιέργησαν το έδαφος και άνοιξαν το δρόμο για την ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας.

Συγκεκριμένα, ήδη από τις αρχές του 1929 άρχισε να ωριμάζει στις αρμόδιες υπηρεσίες η ιδέα του σχεδιασμού ενός γενικότερου προγράμματος για την πρόοδο της γεωργίας, με κύριο όργανο κάποιον ανεξάρτητο οργανισμό⁴⁴² που θα οργάνωνε και θα υλοποιούσε την αγροτική πίστη. Την ίδια αυτή περίοδο, Εθνική Τράπεζα και Κράτος συναποφασίζουν⁴⁴³ την ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδος (Α.Τ.Ε.) στο άμεσο μέλλον, με πρώτο κεφάλαιο 1.600.000.000 δραχ.

Πράγματι, λίγους μήνες αργότερα ιδρύεται⁴⁴⁴ η Α.Τ.Ε. με τη Σύμβαση της 27 Ιουνίου 1929. Πρώτος διοικητής ορίστηκε ο Σ. Δέλτα⁴⁴⁵ και πρόεδρος ο Μ. Κορυζής. Στόχος της Αγροτικής Τράπεζας είναι να ενθαρρύνει και να βοηθήσει⁴⁴⁶ τους αγροτικούς πληθυσμούς με δάνεια του παρακάτω χαρακτήρα:

1) Βραχυπρόθεσμα καλλιεργητικά, 2) μεσοπρόθεσμα για λιγότερο από 5 χρόνια, 3) μακροπρόθεσμα, για περίοδο μέχρι και 20 χρόνια.

Πέρα απ' αυτό, η Α.Τ.Ε. σκοπεύει να ενισχύσει και τους συνεταιρισμούς και, γενικά, να βελτιώσει τις συνθήκες εργασίας των αγροτικών πληθυσμών.⁴⁴⁷

Στην ιδρυτική σύμβαση προβλέπεται ακόμη ότι, όταν ποτέ διαλυθεί η Ε.Α.Π., η Α.Τ.Ε. θα είναι υπεύθυνη για το έργο της γενικής εκκαθάρισης,⁴⁴⁸ της σχετικής με την αποκατάσταση των προσφύγων (είσπραξη χρεών κ.λ.π.).

Είναι ανάγκη να τονίσουμε τη σπουδαιότητα της ίδρυσης της Α.Τ.Ε. για το αγροτικό μέλλον της χώρας. Σε μια περίοδο πραγματικής αγροτικής αναβίωσης, ιδιαίτερα αφότου εγκαινιάσθηκε το πρόγραμμα της προσφυγικής αποκατάστασης και η Ελλάδα έγινε μια χώρα με μικρές και μέτριες περιουσίες, ο ρόλος της Α.Τ.Ε. θα διευκολύνει αφάνταστα τις αγροτικές δραστηριότητες και θα συμβάλει σημαντικά στην κοινωνική προσέγγιση των ντόπιων και των προσφύγων αγροτών, με την καλλιέργεια της αίσθησης ότι έχουν πια την κοινή δική τους τράπεζα.

Εξάλλου, η Αγροτική Τράπεζα κέρδισε την εμπιστοσύνη και την εκτίμηση του αγροτικού κόσμου σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα. Πράγματι, μέχρι το 1939 λειτουργούσαν στην Ελλάδα 115 περιφερειακά

440. Έκθ. 22^η, σ. 10.

441. Πελαγίδη, *ό. π.*, σ. 87.

442. Έκθ. 22^η, σ. 8. Για την αγροτική πίστη και το ζήτημα της ίδρυσης Αγροτικής Τράπεζας βλ. Κ.Δ. Καραβίδα, *Αγροτικά. Έρευνα επί της οικονομικής και κοινωνικής μορφολογίας εν Ελλάδι και εν ταις γειτονικαίς χώραις. Μελέτη συγκριτική*, Αθήνα 1931, σσ. 471-479.

443. Έκθ. 22^η, σ. 8.

444. Έκθ. 23^η, σ. 7. Για το ιδρυτικό καταστατικό της Α.Τ.Ε., βλ. Α.Τ.Ε., *Το έργο μιας δεκαετίας (1930-1939)*, Αθήνα 1940, σσ. 11-16.

445. Έκθ. 23^η, σ. 7.

446. Έκθ. 23^η, σ. 7.

447. Έκθ. 23^η, σ. 7.

448. Έκθ. 23^η, σ. 7.

καταστήματά⁴⁴⁹ της: 8 στη Δυτική Θράκη, 28 στη Μακεδονία, 9 στη Θεσσαλία, 16 στη Στερεά Ελλάδα, 7 στην Ήπειρο, 26 στην Πελοπόννησο, 8 στην Κρήτη και 13 στα άλλα νησιά.

Αλλά και ο ρυθμός των καταθέσεων και αναλήψεων δείχνει τον βαθμό εμπιστοσύνης που τρέφει ο αγροτικός και αστικός κόσμος προς την Α.Τ.Ε.

Από το Μάρτη μέχρι τέλος Δεκεμβρίου του 1930 το ύψος των καταθέσεων ανέρχεται⁴⁵⁰ σε 380.428.945 δραχ., ενώ οι αναλήψεις φτάνουν το ποσό των 183.745.030 δραχ.

Θεσσαλονίκη. Προσφυγικός καταυλισμός έξω από τα τείχη, 1914-1917 (ΚΙΘ).

γ) Προσφυγικές κινητοποιήσεις με οικονομικά και κοινωνικά αιτήματα

Μέσα στο λαβύρινθο των προβλημάτων που είχαν άμεση σχέση με την ίδια τους την επιβίωση, είναι αξιοπρόσεκτο ότι μπόρεσαν οι πρόσφυγες να βρουν χρόνο να οπλιστούν με κέφι και αγωνιστική διάθεση για ευρύτερες κοινωνικές και πολιτικές διεκδικήσεις. Κύριο στοιχείο του πρώτου αιτήματος είναι η προώθηση των θεμάτων τους, ενώ του δεύτερου, από τη μια, η εκπροσώπησή τους στη Βουλή και από την άλλη, η ομαλή γενικά ένταξή τους στον πολιτικό βίο της χώρας. Και αυτό για να μπορούν, ως σεισπειρωμένο σώμα, να εκφράζουν ελεύθερα και ανεπηρέαστα την πολιτική τους βούληση αλλά και να ρυθμίζουν ευνοϊκά την προσφυγική πολιτική των κυβερνήσεων. Εδώ ακριβώς εντοπίζεται η ερμηνεία των κινητοποιήσεών τους: Οι διεκδικήσεις δεν ήταν, παρά μία διέξοδος για κοινωνική και πολιτική καταξίωση.

Πράγματι, οι ανοιχτές πληγές από τη μπόρα του ξεριζωμού και τη μαύρη μοίρα της προσφυγιάς στάθηκαν το σημαντικότερο κίνητρο, για να οργανώνονται⁴⁵¹ σε σωματεία και να εκδίδουν εφημερίδες⁴⁵² αλλά και περιοδικά ποιότητας. Για παράδειγμα, το 1928 κυκλοφορεί ο 1^{ος} τόμος του *Αρχείου Πόντου*, του κορυφαίου αυτού επιστημονικού περιοδικού των Ποντίων, 12 δηλαδή χρόνια πριν από τα *Μακεδονικά* της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών (το 1938 κυκλοφορούν τα *Μικρασιατικά Χρονικά*).

Εκείνο, όμως, που πραγματικά προώθησε τα κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά αιτήματα⁴⁵³ των προ-

449. Α.Τ.Ε., *Το έργο μιας δεκαετίας (1930-1939)*, Αθήνα 1940 (πίνακας χωρίς σελίδα).

450. Α.Τ.Ε., *ό. π.* (ένθετος πίνακας καταθέσεων και αναλήψεων).

451. Τα κορυφαία ιδρύονται αυτή την περίοδο: «Επιτροπή Ποντιακών Μελετών» (1927), «Ένωσις Κωνσταντινουπολιτών» (1928), «Θρακικών Κέντρον» (1928), «Αργοναύται Κομνηνοί» (1928), «Εστία Ν. Σμύρνης» (1930), «Κεντρικός Σύνδεσμος Ποντίων Μακεδονίας και Θράκης» (1923), κ.λ.π. Βλ. Δ. Γουσίδη, Δ. Καϊση, Τ. Αδαμίδη, «Προσφυγικά Σωματεία», *Οικονομικός Ταχυδρόμος, ό. π.*, σσ. 98-99. Εξάλλου, η σωματειακή οργάνωση δεν ήταν άγνωστη στους πρόσφυγες πριν από την ανταλλαγή. Βλ. Κυριακής Μαμώνη «Σωματειακή οργάνωση του ελληνισμού στη Μικρά Ασία», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, Α', 26 (1983), σσ. 63-114, Β' (Σύλλογοι Ιωνίας), 28 (1985), σσ. 34-166, Γ' (Σύλλογοι Καππαδοκίας και Πόντου), *Δελτίο Κ.Μ.Σ.*, 6 (1986-1987), σσ. 155-225. Για τις κοινωνικές και πολιτιστικές επιδράσεις των προσφύγων, βλ. και Pentzopoulos, *ό. π.*, σσ. 199-219 και πολιτιστικές επιδράσεις των προσφύγων, βλ. και Pentzopoulos, *ό. π.*, σσ. 199-219.

452. Π.Β.Π. 1928, σ. 333. Γίνεται λόγος για την «Παμπροσφυγική» Αθηνών.

453. Κύριο στοιχείο αυτών των ενώσεων αποτελεί η διεκδίκηση προσφυγικών και οικονομικών δικαιωμάτων, όπως φαίνεται από τους τίτλους αλλά και από τα υπομνήματά τους. α) *Σύνδεσμος ανταλλακτέων Μικρασιατικών Πληθυσμών*: «Τα αιτήματα των προσφύγων. Υπόμνημα υποβληθέν εις την Κυβέρνησιν και την Δ' των Ελλήνων Συντακτικήν Συνέλευσιν υπό του Συνδέσμου των Ανταλλακτέων Μικρασιατικών Πληθυσμών», Αθήνα, Μάιος 1924 (σελίδες 16). β) *Προσφυγική Συνοσπονδία Μακεδονίας - Θράκης*: Γ' Παμπροσφυγικόν Συνέδριον εν Θεσσαλονίκη, «Εισηγητική μελέτη επί του ζητήματος της εκποιήσεως και διανομής εις τους αστούς πρόσφυγας της εγκαταλειφθείσης τουρκικής περιουσίας και του διαχειρισθησομένου τούτου ειδικού οργανισμού», Θεσσαλονίκη 1925 (σελίδες 16). γ) *Παμμικρασιατική Ένωσις* «Υπόμνημα της Παμμικρασιατικής Ενώσεως και των επιτροπών των κατά τόπους προσφύγων. Διαβιβασθέν διά της Νομαρχίας προς τον Πρόεδρον της Ελληνικής Κυβερνήσεως κον Α. Ζαΐμην», εν Μυτιλήνη χ.χ., (σελίδες 16). δ) *Κοινή Αλυτρώτων και Προσφύγων Επιτροπεία*: «Οργανισμός. Ψηφισθείς υπό της γενικής Συνελεύσεως της 22 Αυγούστου 1927 και εγκριθείς υπό του Πρωτοδικείου Αθη-

σφύγων, ήταν η συγκρότηση πανελλήνιων ενώσεων, πέρα από τους τοπικούς και νομαρχιακούς συλλόγους αλλά και η οργάνωση⁴⁵⁴ ανεξαρτήτου προσφυγικού κόμματος. Ακόμη, η πραγματοποίηση απαντών συνεδρίων. Αρκεί να έχουμε υπόψη ότι, σε λιγότερο από 5 χρόνια μετά την προσφυγική εγκατάσταση, δηλαδή έως το 1928, έγιναν κιόλας τρία πανελλήνια συνέδρια,⁴⁵⁵ πέρα από τα πάμπολλα άλλα τοπικού χαρακτήρα. Και δεν άργησαν να φανούν οι καρποί των συλλογικών αυτών κινητοποιήσεων. Επιλεκτικά παραθέτουμε μερικούς από αυτούς: 1) Ατελής εγγραφή απόρων προσφύγων στα Πανεπιστήμια.⁴⁵⁶ 2) Ρύθμιση κληρονομικών δικαιωμάτων των ανταλλαξίμων.⁴⁵⁷ 3) Κατοχύρωση των ανταλλαξίμων μουσουλμανικών περιουσιών,⁴⁵⁸ που ήταν η κύρια πηγή των προσφυγικών αποζημιώσεων. 4) Εισαγωγή των Ομολογιών των Ανταλλαξίμων στο χρηματιστήριο του Λονδίνου.⁴⁵⁹ 5) Οργάνωση και λειτουργία Προσφυγικών Νοσοκομείων.⁴⁶⁰ 6) Κυριότητα των προσφυγικών οικοπέδων και οικημάτων του δημοσίου.⁴⁶¹ 7) Σύσταση και λειτουργία της Αγροτικής Τράπεζας. 8) Αναγνώριση των παραμεθορίων προσφυγικών οικισμών με τα συναφή πλεονεκτήματα.⁴⁶² 9) Μείωση προσφυγικών χρεών.⁴⁶³ 10) Σύσταση οικοδομικών συνεταιρισμών αστών προσφύγων.⁴⁶⁴ 11) Δωρεάν παραχώρηση οικοπέδων για κοινωφελείς σκοπούς.⁴⁶⁵ 12) Νόμος⁴⁶⁶ για τον χωρισμό των προσφυγικών συνοικισμών, για την ανακήρυξή τους σε δήμους και κοινότητες. Ακόμη, για το πώς και πού θα ψηφίζουν οι πρόσφυγες. Να σημειωθεί εδώ η μέχρι τότε προχειρότητα και ακαταστασία στην πολιτογράφηση των προσφύγων, καθώς άλλοι ήταν διπλογραμμένοι και άλλοι εγγεγραμμένοι σε μητρώα και δημοτολόγια κοινοτήτων κάποιων μακρινών περιοχών.⁴⁶⁷

δ) Πρόοδος κατά ειδικές κατηγορίες αγροτικής οικονομίας

Πρώτα-πρώτα, το ζωικό κεφάλαιο της χώρας αυξάνει με ρυθμό που ξεπερνά το 100% στα περισσότερα από τα ζώα των αγροτών (βόδια, αγελάδες, βουβάλια, άλογα)⁴⁶⁸ και παρέχει στην αγροτική οικονομία ευρύτερες δυνατότητες ανάπτυξης.

Έπειτα, ακόμη και στις παραδοσιακές καλλιέργειες των δημητριακών η αύξηση της παραγωγής ήταν ραγδαία αμέσως μετά την εγκατάσταση των προσφύγων. Ο παρακάτω παρατιθέμενος πίνακας δείχνει την ανοδική αύξηση της παραγωγής, από χρόνο σε χρόνο, σε όλη τη χώρα:

ών διά της υπ' αριθ. 6317 αποφάσεως αυτού την 25 Σεπτεμβρίου 1927», Αθήνα 1928 (σελίδες 14).

454. *Εθνικόν Προσφυγικόν Κόμμα*: «Καταστατικόν. Ψηφισθέν την 5^{ην} Αυγούστου 1926 υπό των ιδρυτών του κόμματος», Αθήνα 1926 (σελίδες 6). Στις εκλογές, μάλιστα, του Νοεμβρίου 1926 κέρδισε 4 έδρες. Βλ. Α.Ε.Κ., τόμ. 8, σ. 158. Βλ. και το μονόφυλλο: «Πολιτική οργάνωσις προσφύγων. Εγκύκλιος προς άπαντα τον αστικόν και αγροτικόν κόσμον της Ελλάδος», Αθήνα, χ.χ.

455. *Π.Β'.Π. 1928*, σσ. 385-386.

456. *Π.Β'.Π. 1928*, σσ. 385-386.

457. *Συν. Έκτ. 1929*, σ. 56.

458. *Συν. Έκτ. 1929*, σσ. 63-65.

459. *Συν. Έκτ. 1929*, σσ. 82-84.

460. *Συν. Έκτ. 1929*, σσ. 129-130.

461. *Συν. Έκτ. 1929*, σ. 112.

462. *Νοταρά, ό. π.*, σσ. 19-20.

463. *Ι. Αγγελή, «Η αποκατάσταση των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα», Οικονομικός Ταχυδρόμος, ό. π.*, σ. 35.

464. *Αγγελή, ό. π.*, σ. 35.

465. *Αγγελή, ό. π.*, σ. 35.

466. *Εφημερίδα Ε.Β.*, 29 Ιουλίου 1933.

467. «Καστοριά», 23 Δεκεμβρίου 1923: Πρόσφυγες περιοχής Πτολεμαΐδας ήταν γραμμένοι στο Βογατσικό Καστοριάς. Η ακαταστασία αυτή των εκλογικών καταλόγων είχε ως αποτέλεσμα από τους 1.400 πρόσφυγες εκλογείς της επαρχίας Καστοριάς, να ψηφίσουν μόνο 600 στις εκλογές του Δεκεμβρίου του 1923.

468. *Έκθ. 24^η*, σσ. 7-8. Βλ. και *Παπαγαρυφάλλου, ό. π.*, σ. 130 και *Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, ό. π.*, σσ. 72-73.

Ж ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ Ж

Έτος	Σίτος	Δημητριακά
1924	118.286 τόνοι	294.120 τόνοι
1925	171.824 τόνοι	434.460 τόνοι
1926	189.927 τόνοι	478.580 τόνοι
1927	246.637 τόνοι	-

Η εντυπωσιακή αυτή παραγωγή σίτου είχε ως συνέπεια την αντίστοιχη μείωση⁴⁶⁹ της εισαγωγής του συγκεκριμένου προϊόντος:

Έτος	Εισαγόμενοι τόνοι σίτου
1924	407.161
1925	364.367
1926	313.605

Η καπνοκαλλιέργεια

Η προσφυγική εγκατάσταση έδωσε ιδιαίτερη ώθηση στην καπνοκαλλιέργεια, με την οποία ασχολούνταν πριν από την ανταλλαγή οι περισσότεροι πρόσφυγες από περιοχές του Δυτικού Πόντου, ιδιαίτερα από χωριά της Οινόης και της Σαμψούντας, αλλά και από περιοχές της Θράκης και της Μικράς Ασίας.

Ήταν, λοιπόν, γνωστός αυτός ο τομέας αγροτικής απασχόλησης, γι' αυτό και είναι εντυπωσιακή η επιτευχθείσα αύξηση στην εξαγωγή του καπνού μετά την εγκατάσταση των προσφύγων. Η διαφορά από την προηγούμενη περίοδο είναι κραυγαλέα, όπως δείχνει ο επόμενος πίνακας:

ΕΞΑΓΩΓΗ ΚΑΠΝΟΥ ΕΛΛΑΔΑΣ, 1901-1928		
Έτος	Τόνοι	Παρατηρήσεις
1901	4.230	
1912	10.981	
1913	8.667	
1914	20.398	
1915	22.280	
1920	26.436	Πρώτα προσφυγικά ρεύματα
1923	21.362	
1924	41.838	
1926	55.324	Αρχές προσφυγικής αποκατάστασης
1927	53.419	
1928	46.385	

(Πηγή: Σύνδεσμος Γραφείων Προστασίας Ελληνικού Καπνού Καβάλας-Θεσσαλονίκης-Βόλου. Έδρα εν Θεσσαλονίκη).

⁴⁶⁹ Έκθ. 17^η, σ. 6.

Ж ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΡΑΓΩΔΙΑ ΣΤΗΝ ΕΠΟΠΟΙΪΑ Ж

Είναι αυτονόητο ότι η εξαγωγή του καπνού συστοιχίζεται με την παραγωγή. Έτσι, στο διάστημα 1922-1927 παρατηρείται εκρηκτική αύξηση στην παραγωγή του καπνού, όπως αποκαλύπτει ο πίνακας που ακολουθεί:

Έτος	Παραγωγή σε κιλά	Εξαγωγή σε δοχ.
1922	25.306.650	-
1923-1924	50.096.125	1.684.845.529
1925	65.462.000	2.980.311.055
1926	54.724.849	3.416.266.500
1927	61.709.013	3.975.000.000

Υπολογίζεται ότι η μισή, περίπου, από την ανωτέρω παραγωγή του καπνού προέρχεται από πρόσφυγες.

(Πηγή: Έκθ. 19^η, σσ. 10-11).

Αμπελοκαλλιέργεια

Εξάλλου, από το 1923 μέχρι το 1928 παρατηρήθηκε η παρακάτω αύξηση της αμπελοκαλλιέργειας, κατά γεωγραφικά διαμερίσματα:

Διαμερίσματα	Αύξηση σε στρέμματα
Μακεδονία	54.642
Ήπειρος	16.306
Θεσσαλία	43.633
Κρήτη	50.742
Σύνολο	165.323

(Πηγή: Έκθ. 27^η, σ. 9).

Ανάπτυξη μεταξουργίας - ταπητουργίας				
	1922		1926	
Κουκούλια Μεταξιού	2.230.000 κιλά		2.646.000 κιλά	
Ταπητουργία	130 αργαλειοί	230 εργάτες	5.500 αργαλειοί	12.000 εργάτες
	16.000 κιλά χαλιών		219.900 κιλά χαλιών	

(Χένρυ Μοργκεντάου, *Η αποστολή μου στην Αθήνα, 1922 - Το έπος της εγκατάστασης*, μετάφραση: Σήφης Κασεριάν, Αθήνα, Τροχαλία, 1944, σ. 414).

Συμπεράσματα για την οικονομική ανάπτυξη

Μια ματιά στα δεδομένα της περιόδου 1923-1930 μας πείθει ότι η Ελλάδα γνωρίζει σ' αυτό το διάστημα πραγματική οικονομική απογείωση.⁴⁷⁰ Και αυτό δε φαίνεται, μόνο, από την ανιούσα πορεία της γεωργικής και κτηνοτροφικής παραγωγής και της αξίας της. Φαίνεται και από τις νέες καλλιέργειες, ιδιαίτερα των βιομηχανικών προϊόντων. Κυρίως από την καλλιέργεια του καπνού, που πρυτανεύει ανάμεσα σ' όλες τις άλλες και ανεβάζει αισθητά το οικονομικό επίπεδο της χώρας.⁴⁷¹

Θα λέγαμε, λοιπόν, ότι η οικονομία από οικιακή, μετασχηματίζεται σταδιακά σε επιχειρησιακή. Όμως και τα σύγχρονα καλλιεργητικά μέσα έπαιξαν το ρόλο τους στην αύξηση της παραγωγής και στη βελτίωση της ποιότητάς της. Ανάμεσα σ' αυτά, την πρώτη θέση έχουν τα λιπάσματα.

Πράγματι, ενώ το 1920 καταναλώθηκαν μόνο 5.480 τόνοι λιπασμάτων, το 1929 η κατανάλωση ανέβηκε στους 49.100 τόνους. Αυτό σημαίνει ότι σε κάθε 1.000 κατοίκους της Μακεδονίας, αναλογούν⁴⁷² 0,8 τόνοι.

Αλλά και η συσπείρωση των προσφύγων στις ενώσεις γεωργικών συνεταιρισμών μαρτυρεί ωρίμανση συνεταιριστικής συνείδησης και αντίληψη παραγωγικότερης συλλογικής δράσης. Κορυφαίος, όμως, παράγων της οικονομικής και κοινωνικής ανόδου των προσφύγων στάθηκε η Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος (Α.Τ.Ε.), για την ίδρυση της οποίας προηγήθηκαν απανωτά πιεστικά υπομνήματα από τον αγροτικό πληθυσμό όλης της χώρας, μέσω των γεωργικών συνεταιρισμών.⁴⁷³ Η Εθνική Τράπεζα, που είχε την ευθύνη της χρηματοδότησής τους, έκανε πολλά για τους πρόσφυγες, αλλά ήταν αδύνατο να αντέξει στην πληθώρα των νέων προβλημάτων που ζητούσαν άμεση λύση.⁴⁷⁴

Τελικά, οι συντονισμένοι αγώνες γηγενών και προσφύγων καρποφορούν τον Ιούλιο του 1929 και οδηγούν στην ίδρυση της Α.Τ.Ε.⁴⁷⁵

Β) Η συμβολή των αστών προσφύγων (1923-1930)

Γενικά

Με την αποκατάσταση επιδιώχθηκε να εξασφαλιστούν ορισμένοι από τους βασικούς όρους μόνιμης και οριστικής διαβίωσης στους οικισμούς της αρχικής και προσωρινής εγκατάστασης.

Κορυφαίος από τους όρους αυτούς ήταν η απόκτηση οικονομικών πόρων και μέσων διαβίωσης, σε βαθμό που να μπορούν οι πρόσφυγες, σε επόμενο στάδιο, να αντιμετωπίσουν μόνοι⁴⁷⁶ τους τις βιοτικές τους ανάγκες αλλά και να μπουν στην παραγωγική διαδικασία της εθνικής οικονομίας.⁴⁷⁷ Η κάλυψη αυτής της προϋπόθεσης, ενώ για τους αγρότες πρόσφυγες προέβλεπε χορήγηση στέγης και κλήρων, για τους αστούς περιοριζόταν στην πρώτη μόνο περίπτωση.⁴⁷⁸ Γι' αυτό και η αστική αποκατάσταση ήταν δυσκολότερη⁴⁷⁹ και παραμένει μέχρι σήμερα ανοιχτή.

470. Μαρίας Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, «Οικονομική απογείωση της Βορείου Ελλάδος χάρη στους πρόσφυγες», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, ό. π., σσ. 75-78.

471. ANCEL, ό. π., σσ. 187-192.

472. Βεργόπουλου, *Το αγροτικό ζήτημα*, σ. 191, όπου και ο πίνακας ετήσιας κατανάλωσης λιπασμάτων από το 1920 έως το 1929.

473. *Συν. Έκτ.* 1929, σσ. 396-403. Βλ. ακόμη: Π.Β.Π. 1928, σσ. 15, 21, 22, 23, 49, 407.

474. Για τη συμβολή της Εθνικής Τράπεζας στην προσφυγική αποκατάσταση, βλ. Μαργ. Δρίτσα, ό. π., Βλ. και Ε.Ι. Τσουδερού, ό. π.

475. *Συν. Έκτ.* 1929, σσ. 396-403, όπου η συζήτηση στη Βουλή για την ψήφιση του ιδρυτικού Νόμου.

476. Έκθ. 1^η, σ. 1.

477. Α.Υ.Ε., Φ. 1923/Α/5/6/13, έγγραφα του Υπουργείου Γεωργίας, Αθήνα, α) 8 Μαΐου 1923, β) 23 Ιουλίου 1923: Εκθέσεις ειδικής επιτροπής για το πρόβλημα της εγκατάστασης των προσφύγων. Βλ. και Ε.Α.Π., *Συλλογή Νόμων*, σ. 29 (το άρθρο 12 της «Προσθέτου Πράξεως εις το Πρωτόκολλον περί εγκαταστάσεως των Ελλήνων προσφύγων»). Βλ. και Κλεισθ. Φιλάρετου, «Η παραγωγική χρησιμοποίησις των προσφύγων», *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τεύχ. Α', τόμ. 3 (1923), σσ. 141-157.

478. Έκθ. 4^η, σ. 5. Βλ. και Morgenthau, *An International Drama*, σ. 123. Επίσης, Α.Υ.Ε., Φ. 1923/α/5/6/13 (ό.π.).

479. Για τα πιεστικά στεγαστικά προβλήματα των αστών προσφύγων, βλ. Π.Β'.Π. 1928, σσ. 21, 22, 32, 83, 155, 203, 208, 227, 231, 333, 407.

α) Ο ρόλος της ταπητουργίας

Στην αστική αποκατάσταση, τη φροντίδα για την εύρεση εργασίας και την προώθηση στην παραγωγή αναλάμβαναν οι ίδιοι οι αστοί πρόσφυγες με τη βοήθεια διαφόρων προσφυγικών σωματείων. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει, ως κορυφαίο, το «Πολιτικόν Μικρασιατικόν Κέντρον»⁴⁸⁰ της Αθήνας. Ήταν, πράγματι, σημαντικότερη η συμβολή των ιδιωτικών φορέων στην αστική αποκατάσταση, παράλληλα με τη συμβολή της κρατικής μέριμνας.⁴⁸¹ Έτσι, στην πρώτη φάση, οι αστοί πρόσφυγες των άθλιων προσφυγικών συνοικισμών του Πειραιά, της Αθήνας⁴⁸² και της Θεσσαλονίκης έγιναν φτηνό εργατικό δυναμικό σε εργοστάσια και επιχειρήσεις, ωστόσο ορθοποδήσουν και εξελιχθούν σε οικονομικούς παράγοντες του τόπου. Η ανάπτυξη της ταπητουργίας, άγνωστη σχεδόν στην Ελλάδα και πασίγνωστη στην Ανατολή, αποτελεί κατεξοχήν αστική προσφυγική δραστηριότητα και μία από τις πρώτες οικονομικές και επαγγελματικές διεξόδους, ιδιαίτερα στις μεγαλουπόλεις αλλά και σε μικρότερα αστικά κέντρα, ακόμη και σε χωριά.⁴⁸³ Πρόκειται, μάλιστα, για πρωταρχική γυναικεία δραστηριότητα. Ήδη στα 1928, από τον μεγάλο αριθμό των προσφύγων γυναικών εργατριών στην Ελλάδα, οι 11.000 απασχολούνται στη βιοτεχνία των ταπήτων, η οποία διαθέτει 5.600 αργαλειούς και έχει ετήσια παραγωγή πάνω από 250.000 τ.μ. υφαντών. Τα περισσότερα από αυτά εξάγονται στο εξωτερικό.⁴⁸⁴

Το Συμβούλιο της Ε.Α.Π. αποφάσισε να διαθέσει ποσό 100.000 λιρών Αγγλίας για την ενίσχυση αυτής της βιομηχανίας, η οποία, κατά το άρθρο VI του Πρωτοκόλλου της Γενεύης, ανήκει στις «παραγωγικές απασχολήσεις».⁴⁸⁵ Πράγματι, η ταπητουργία, πέρα από το ότι απασχολεί χιλιάδες εργάτες και εργάτριες, έδωσε, ήδη από τότε, μεγάλη ώθηση στην οικονομική ζωή του τόπου, αφού το ετήσιο εθνικό εισόδημα της χώρας ενισχύεται κατά 500.000 λίρες Αγγλίας, αποκλειστικά από την πηγή αυτή. Γι' αυτό και με νόμο της 11^{ης} Μαΐου 1929 ιδρύεται Αυτόνομος Οργανισμός Ελληνικής Ταπητουργίας, με δικό του κανονισμό και δική του διοίκηση. Πόροι του οργανισμού αυτού είναι: α) οι 100.000 λίρες Αγγλίας που έδωσε η Ε.Α.Π., ως δάνειο για 15 χρόνια, χωρίς τόκο, β) κρατικές χορηγίες, γ) περιουσίες και εισοδήματα του ίδιου του οργανισμού.⁴⁸⁶

Από τις πρώτες μέριμνες του Οργανισμού Ταπητουργίας, που αρχίζει τη λειτουργία του αρχές του 1930, ήταν να ερευνηθεί τη μέχρι τότε κατάσταση ταπητουργίας στην Ελλάδα (εργαστήρια, εργάτες-εργάτριες, παραγωγή, εξαγωγή κ.λ.π.). Η έρευνα έδειξε ότι στις 15 Οκτωβρίου 1929 υπήρχαν σ' όλη τη χώρα 154 εργαστήρια (βιοτεχνίες) ταπητουργίας, με αργαλειούς που κυμαίνονταν από 10 έως 200 (ανάλογα με τη βιοτεχνία). Εννοείται ότι οι εργάτριες κατάγονταν, σχεδόν όλες, από περιοχές της Μικράς Ασίας (Ικόνιο, Σπάρτη, Σεβάστεια, Καισάρεια). Όσο για την παραχθείσα ποσότητα υφαντών, από το 1925 έως το 1929, εκτιμήθηκε σε 635.000 τ.μ. Πρόκειται, μάλιστα, για εξαιρετική ποιότητα υφαντών με μεγάλη ζήτηση στην αμερικανική αγορά.⁴⁸⁷

480. Για την ίδρυση, τους στόχους και τη δράση του Πολιτικού Μικρασιατικού Κέντρου, βλ. Α.Π.Η., Αθήνα 1925, σσ. 83-85. Για τα προσφυγικά σωματεία της περιόδου, βλ. Δ. Γουσίδη, Δ. Καΐση, Τ. Αδαμίδη, «Προσφυγικά Σωματεία», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, ό. π., σσ. 98-99.

481. Για τις διατάξεις της αστικής αποκατάστασης, βλ. Κων. Α. Καργιώτου, *Διατάξεις αφορώσαι την πρόνοιαν και αστικήν εγκατάστασιν των προσφύγων*, Αθήνα 1926: α) Περίθαλψη, σσ. 15-104, β) Στέγαση, σσ. 105-159, γ) Λαϊκή κατοικία, σσ. 161-222.

482. Π.Β'.Π. 1928, σσ. 83, 155: οι άλλες συνθήκες ζωής στους αστικούς συνοικισμούς Κυψέλης, Κάτω Κοκκινιάς και Ταμπουριών. Οι προσφυγικές οικογένειες που έμεναν σε παράγκες υπολογίζονται γύρω στις 10.425 (4.087 στην Αθήνα, 4.049 στον Πειραιά, 2.289 στη Θεσσαλονίκη). Βλ. Ι. Αγγελή, «Η αποκατάσταση των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, ό. π., σσ. 29-35.

483. Την ανάπτυξη της ταπητουργίας επισημαίνει η Ε.Α.Π. στις αρχές, ακόμη, της προσφυγιάς (1924). Εκθ. 4^η, σ. 6. Για τη νέα αυτή οικονομική επιχειρησιακή δραστηριότητα, βλ. Α. Πετρίδη, «Η ταπητουργία εν Ελλάδι», Π.Η., Αθήνα 1925, σσ. 44-48.

484. Εκθ. 19^η, σ. 18.

485. Εκθ. 19^η, σ. 18.

486. Εκθ. 23^η, σσ. 11-12. Βλ. και Μ. Κυριακίδη, «Ενώ αρχίζει τας εργασίας του ο ελληνικός ταπητουργικός οργανισμός. Η σημερινή μας ταπητουργική παραγωγή», εφημ. *Ε.Β.*, 1 Σεπτεμβρίου 1929, σ. 5.

487. Εκθ. 25^η, σσ. 5-6. Για το διάστημα 1922-1929, η παραχθείσα ποσότητα ταπήτων εκτιμάται γύρω στα 1.000.000 τ.μ. Βλ. Φιλίππου Καχραμάνου, «Η Ελληνική Ταπητουργία», περιοδ. *ΕΡΓΑΣΙΑ*, τεύχ. 25, Ιούνιος 1930, σσ. 17-19 (όπου και άλλα στοιχεία για το παγκόσμιο εμπόριο ταπήτων).

Αντιπροσωπευτικός τύπος κατοικιών στην Καλαμαριά, 1922
(Αρχείο Θεοφυλάκτου).

Εξάλλου, ο ρόλος του οργανισμού αποδείχθηκε σωτήριος στη γνωστή οικονομική κρίση της περιόδου 1929-1930, με τα μέτρα που πήρε. Συγκεκριμένα, φρόντισε να μειωθεί το κόστος των πρώτων υλών αλλά και το κόστος της εργασίας και ανέλαβε μια εκστρατεία διαφήμισης της ελληνικής ταπητουργίας, είτε με συμμετοχή σε διεθνείς εκθέσεις, είτε με οργάνωση μόνιμης έκθεσης στην Αθήνα.⁴⁸⁸ Βέβαια, ανάλογες εκθέσεις γεωργικών και βιομηχανικών προϊόντων των προσφύγων είχε οργανώσει και η Ε.Α.Π., με τη συμμετοχή στις πρώτες Διεθνείς Εκθέσεις Θεσσαλονίκης⁴⁸⁹ αλλά και με οργάνωση ειδικού μόνιμου περιπτέρου στη Γενεύη.⁴⁹⁰

β) Αστοί πρόσφυγες στο εμπόριο και στα ελεύθερα επαγγέλματα (1923-1930)

Η εμπειρία λίγων ετών έδειξε ότι, ενώ οι αγρότες θεωρούνται αποκαταστημένοι από τη στιγμή που πήραν χωράφια, ένα σπίτι, εργαλεία και μία οικονομική ενίσχυση, οι αστοί είναι ανάγκη, πάνω απ' όλα, να εγκατασταθούν εκεί, όπου μπορούν να ασκήσουν το επάγγελμά τους ή κάποια τέχνη. Συμβαίνει όμως το σπίτι που τυχόν τους παραχωρείται, να τους κρατάει αναγκαστικά σε περιοχή, όπου δεν μπορούν να βρουν δουλειά. Εξάλλου, πάρα πολλοί πρόσφυγες των πόλεων ασκούν επαγγέλματα που είναι ήδη κορεσμένα ή διαφορετικά από αυτά που ήξεραν.

Επειτα και τα εφόδια για τα νέα κύματα προσφύγων, που συνέρρεαν στις πόλεις, ήταν πολύ περιορισμένα.⁴⁹¹ Για την άμβλυση αυτών των δυσκολιών είχε καταρτισθεί ένα γενικό πρόγραμμα ίδρυσης⁴⁹² νέων βιοτεχνιών, βιομηχανιών και εργοστασίων. Το πρόγραμμα άρχισε ήδη να υλοποιείται το Μάιο του 1927 και νέες βιομηχανίες,⁴⁹³ ιδιαίτερα της ταπητουργίας και της μεταξουργίας, αναπτύχθηκαν με γοργό ρυθμό με την καθοριστική συμβολή των προσφύγων, οι οποίοι συνέβαλαν στην επέκταση και των παραδοσιακών, ακόμη, επιχειρήσεων. Ιδιαίτερα για την ταπητουργία, αγοράστηκαν εκτάσεις και κτίρια στους αστικούς συνοικισμούς της Αθήνας και μέχρι τον Αύγουστο του 1924 είχαν διατεθεί 53.000 λίρες Αγγλίας για τον εξοπλισμό⁴⁹⁴ των εργαστηρίων. Οπωσδήποτε, η κύρια βοήθεια που προσφέρθηκε στους αστούς πρόσφυγες, και μάλιστα όχι σε όλους, ήταν μόνο η παραχώρηση στέγης,⁴⁹⁵ μια και οι πόροι της Ε.Α.Π. δεν δύναντο να τους προμηθεύσουν άλλα εφόδια ζωής. Όμως, για μια πιο βελτιωμένη και συστηματική φροντίδα για τους πρόσφυγες των πόλεων, εκτός από την απογραφή⁴⁹⁶ του 1927, η Ε.Α.Π. είχε πραγματοποιήσει το καλοκαίρι του 1928 και μια πετυχημένη έρευνα⁴⁹⁷ για την κοινωνικοοικονομική κατάστασή τους.

Με βάση την οικονομική τους πορεία, οι αστοί πρόσφυγες μπορούν να διακριθούν σε τρεις κατηγορίες:

488. Έκθ. 25^η, σσ. 5-6.

489. Έκθ. 13^η, σ. 6.

490. Έκθ. 16^η, σ. 7.

491. Έκθ. 14^η, σ. 13.

492. Έκθ. 14^η, σ. 14.

493. Έκθ. 14^η, σ. 14.

494. Έκθ. 3^η, σ. 5 και Έκθ. 5^η, σσ. 9-10: Βιομηχανίες ταπητουργίας στους συνοικισμούς: Βύρωνα, Καισαριανής, Κοκκινιάς και άλλων περιοχών της Αθήνας.

495. Έκθ. 19^η, σ. 20.

496. Έκθ. 15^η και 16^η.

497. Έκθ. 19^η, σσ. 20-21: Πορίσματα της έρευνας.

Α' Κατηγορία: Πρόσφυγες που, είτε από καλή τύχη είτε από ικανότητα, μπόρεσαν να βρουν μια καλή θέση στο εμπόριο ή στα ελεύθερα επαγγέλματα. Πολλοί από αυτούς ήρθαν στην Ελλάδα στη φοβερή Μικρασιατική Καταστροφή, χωρίς κανένα εφόδιο.

Β' Κατηγορία: Η πολυπληθέστερη. Πρόσφυγες που μπόρεσαν να στήσουν μια νέα ζωή στην Ελλάδα, με σκληρή εργασία, δραστηριότητα και ευφυΐα. Γενικά, η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει πρόσφυγες διαφόρων βαθμών οικονομικής άνεσης: από τη μέση στάθμη μέχρι την υψηλότερη.

Γ' Κατηγορία: Περιλαμβάνει πρόσφυγες λιγότερους απ' ότι η Β' και περισσότερους απ' ότι η Α' κατηγορία.

Στην κατηγορία αυτή υπάγονται οι παρακάτω δύο υποκατηγορίες προσφύγων:

α) Όσοι στις πατρογονικές τους εστίες είχαν μια καλή κοινωνική και οικονομική θέση αλλά στην Ελλάδα, εξαιτίας κάποιας κακοτυχίας ή αποτυχίας, δεν μπόρεσαν να αποκατασταθούν όπως τους ταίριαζε και βρίσκονται ακόμη (1928) σε οδυνηρή κατάσταση.

β) Μάζα προσφύγων όλων των ειδών: εργάτες, ιδιοκτήτες μικρών μαγαζιών, περιπλανώμενοι πωλητές, εργαζόμενοι ή άνεργοι, που αλλάζουν συνέχεια επαγγέλματα και ζουν με ένα κομμάτι ψωμί. Η κατάστασή τους είναι χειρότερη στα μεγάλα αστικά κέντρα.⁴⁹⁸

Γενικά, θα λέγαμε ότι η κατάσταση των αστών προσφύγων παρουσιάζει στα μέσα του 1928 αισθητή βελτίωση,⁴⁹⁹ η οποία δε θα αργήσει να επεκταθεί και στην Γ' κατηγορία. Με την απογραφή του 1927 (Ιούλιος-Αύγουστος) και με την έρευνα του 1928, έχουν εντοπισθεί οι αστικές ανάγκες και έχει αποδειχθεί ότι η καλύτερη πολιτική που έπρεπε να προωθηθεί, ήταν αυτή που εφάρμοζε η Ε.Α.Π. στο σχετικό της πρόγραμμα: Διάθεση του κύριου μέρους των κονδυλίων της για την ίδρυση συνοικισμών⁵⁰⁰ στα αστικά κέντρα των επαρχιών, ιδιαίτερα στη Μακεδονία και τη Θράκη, όπου εγκαταστάθηκαν οι πιο πολλοί πρόσφυγες. Έτσι μόνο θα μπορούσε να αναχαιτισθεί η διαρροή⁵⁰¹ του πληθυσμού από τις επαρχίες προς την Αθήνα, τον Πειραιά και τη Θεσσαλονίκη.

Τελικά, στα τέλη του 1929, οπότε η διαδικασία διάλυσης της Ε.Α.Π. έχει πάρει πια το δρόμο της, θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι αστοί πρόσφυγες όχι μόνο δε βαρύνονται με τις επείγουσες ανάγκες που είχαν στην αρχή, αλλά και σημειώνουν αλματώδη πρόοδο, είτε ως έμποροι είτε ως ελεύθεροι επαγγελματίες.

Οικονομική και κοινωνική πρόοδος των προσφύγων (1923-1930). Τελικές εκτιμήσεις και προοπτικές

Υστερα από περιοδεία που πραγματοποίησε στη Μακεδονία και τη Θράκη, το Μάιο του 1929, ο αντιπρόεδρος της Ε.Α.Π. John Campbell, εκθέτει συγκεντρωτικά τις παρατηρήσεις του για τους διάφορους τομείς εργασιών της Ε.Α.Π. αλλά και για τον υψηλό βαθμό προόδου των προσφύγων. Η έκθεσή του,⁵⁰² χωρίς να αναλύεται σε λεπτομερή κατά τομείς⁵⁰³ στοιχεία, αποτελεί κυρίως μια συνολική αξιολογική αποτίμηση της προσφοράς της Ε.Α.Π. και της συμβολής των προσφύγων, όχι μόνο στη δική τους αποκατάσταση και πρόοδο αλλά και στην ευρύτερη προκοπή της χώρας. «Δεν είναι υπερβολή να πούμε», σημειώνει,⁵⁰⁴ «ότι, όταν επισκέπτεται κανείς τους προσφυγικούς συνοικισμούς των πόλεων της Μακεδονίας και της Θράκης, έχει την εντύπωση ότι η Ελλάδα πήδησε, με ένα βήμα, από τον 17ο στον 20ό αιώνα». Ανάλογες είναι και

498. Για τις άθλιες συνθήκες των προσφυγικών συνοικισμών της Αθήνας και του Πειραιά, βλ. Στ. Πελαγίδη, «Προσφυγικά Προβλήματα του βορειοελλαδικού και λοιπού χώρου στο Ελληνικό Κοινοβούλιο (1924-1928)», Ανάτυπο από τον ΚΣΤ' τόμο των Μακεδονικών, Θεσσαλονίκη 1988.

499. Έκθ. 19^η, σ. 20.

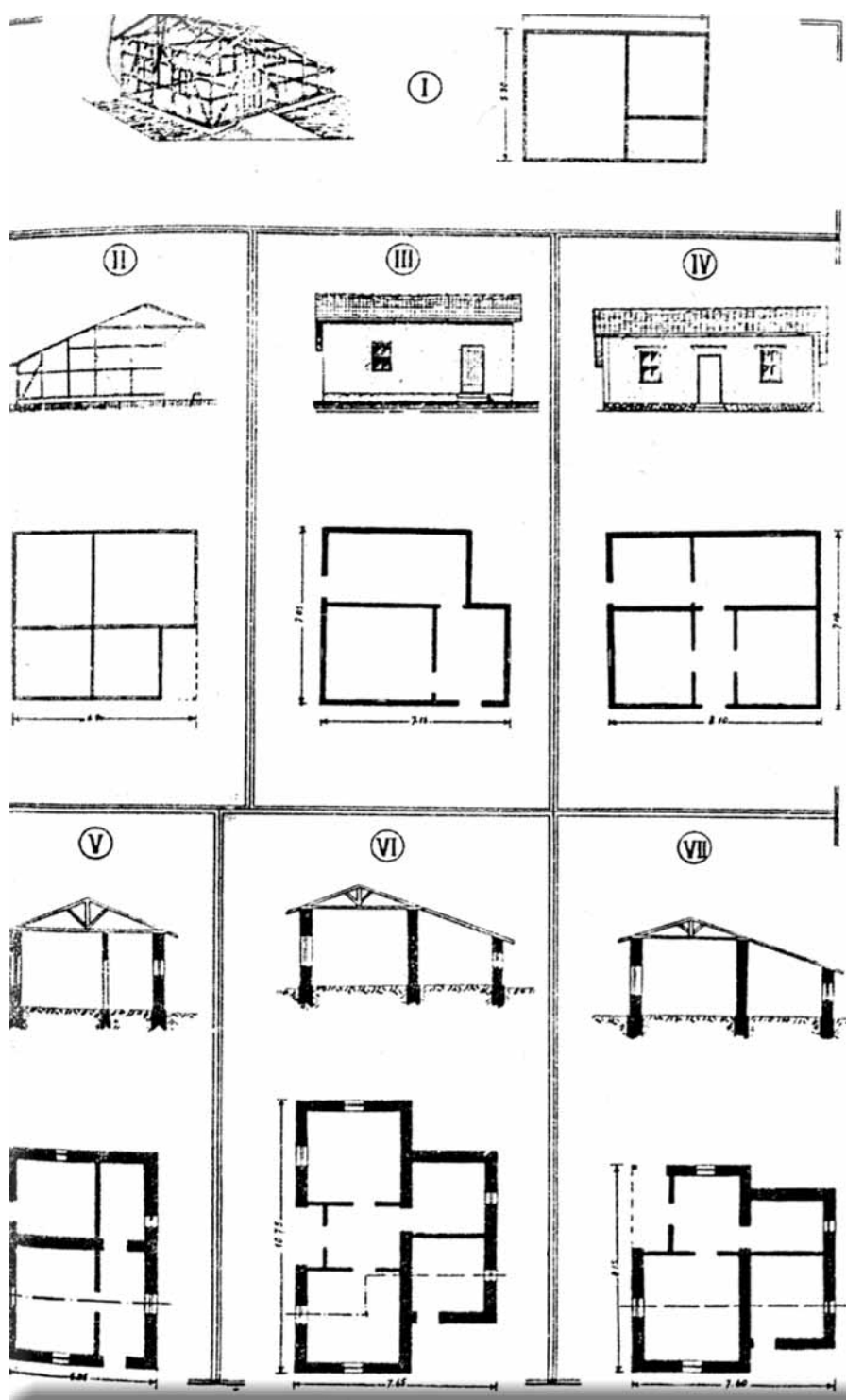
500. Έκθ. 24^η, σ. 11.

501. Έκθ. 24^η, σ. 12.

502. Έκθ. 24^η, σσ. 3-4.

503. Τα στοιχεία αυτά περιλαμβάνονται, όπως είδαμε, στις άλλες εκθέσεις.

504. Έκθ. 24^η, σσ. 3-4.

Αγροτική στέγη στη Μακεδονία (27^η Έκθ. της Ε.Α.Π.).

οι παρατηρήσεις του για τις προόδους των αγροτών προσφύγων:⁵⁰⁵ «Η όψη της χώρας άλλαξε βαθειά. Παντού βλέπει κανείς τη χαρά στα πρόσωπα των προσφύγων... τα δείγματα προόδου είναι φανερά παντού: Νέες οικοδομές που χτίστηκαν από τους ίδιους τους πρόσφυγες, αύξηση των κτηνών, καλλιέργεια σιτηρών ανώτερης ποιότητας, χρήση σύγχρονων μεθόδων καλλιέργειας. Εξαιρετικά σχολεία και εκκλησίες χτίστηκαν και χτίζονται... Είμαι βέβαιος ότι οι πρόσφυγες θα γίνουν παράγοντες προόδου στην Ελλάδα». Τα αποτελέσματα αυτά, όπως παρατηρεί, οφείλονται στο κουράγιο, στην ενεργητικότητα και στη διάθεση για νέες ιδέες που χαρακτηρίζει τη μεγάλη μάζα των προσφύγων.

Παρόμοιες είναι οι εντυπώσεις και άλλων επισκεπτών των προσφυγικών οικισμών της Μακεδονίας, όπως του πρωθυπουργού⁵⁰⁶ του Βελγίου Carton De Wiatt και του Jacques Ancel,⁵⁰⁷ καθηγητή της Ecole Des Hautes Etudes Internationales των Παρισίων.

Γενικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι, όταν στα μέσα του 1929 άρχισε η διαδικασία εκκαθάρισης και διάλυσης της Ε.Α.Π., η αγροτική, τουλάχιστον, αποκατάσταση πήρε τον τελικό της δρόμο,⁵⁰⁸ παρόλο που υπήρχαν ακόμη ανάγκες⁵⁰⁹ για 9.500 αγροτικά σπίτια. Θυμίζουμε ότι σε πάρα πολλά από αυτά (μουσουλμανικά, βουλγαρικά, χτισμένα από την Ε.Α.Π.) διέμεναν μαζί 2 και 3 οικογένειες. Ωστόσο, σε χωριά, όπου ολοκληρώθηκαν οι καταμετρήσεις και οι διανομές των χωραφιών, η αγροτική παραγωγή έφτασε στο ύψιστο σημείο της απόδοσής της, γιατί εκεί οι πρόσφυγες αισθάνονται τον εαυτό τους ως τελικό ιδιοκτήτη.⁵¹⁰

Έπειτα, δεν παρατηρούνται πια προστριβές⁵¹¹ μεταξύ ντόπιων και προσφύγων ή μεταξύ προσφύγων. Αντίθετα, οι διάφορες υποθέσεις αναλαμβάνονται από κοινού. Παρατηρούνται μάλιστα και συχνοί γάμοι μεταξύ τους. Αλλά και η γεωργία της Ελλάδας, με την αποκατάσταση των προσφύγων, σημείωσε αξιόλογα βήματα⁵¹² προόδου. Στο διάστημα 1924-1929 έχουν τελειοποιηθεί τα γεωργικά εργαλεία, προχώρησε με γοργό ρυθμό η μηχανική καλλιέργεια, αυξήθηκε σημαντικά η κατανάλωση των λιπασμάτων και υιοθετήθηκαν νέες μέθοδοι καλλιέργειας και εκμετάλλευσης της γης.

Σε τέτοιο σημείο αποκατάστασης και σ' αυτόν τον βαθμό προόδου βρίσκονται οι αγρότες, όταν αρχίζει η διαδικασία διάλυσης της Ε.Α.Π. (μέσα του 1929) και οι υπηρεσίες της περνούν, σταδιακά, στην ευθύνη της Πολιτείας.

Επομένως, η πορεία της ανάπτυξης άρχισε από την Ε.Α.Π. και θα συνεχιστεί⁵¹³ από την Πολιτεία.⁵¹⁴

Η κυβέρνηση⁵¹⁵ Βενιζέλου είχε ψηφίσει μια σειρά νόμων⁵¹⁶ για την αγροτική ανάπτυξη της χώρας: τεχνική υποδομή, γεωργική εκπαίδευση, αγροτικοί πειραματικοί σταθμοί, επαγγελματικές εγκαταστάσεις κ.ά. Παράλληλα, τα προϋπολογισθέντα ποσά για την υλοποίηση αυτών των προγραμμάτων (1930-1931) είναι κατά πολύ αυξημένα.⁵¹⁷

505. Έκθ. 24^η, σσ. 3-4.

506. Έκθ. 24^η, σσ. 4-5.

507. Έκθ. 24^η, σ. 5. Στο δημοσίευμά του στην εφημερίδα *Κεντρική Ευρώπη* της Πράγας, της 5^{ης} Οκτωβρίου 1929, σημειώνει: «Αυτοί οι έξοχοι εργάτες -Θρακιώτες και χωρικοί από τη Μικρά Ασία- έπρεπε να καλλιεργήσουν σχεδόν παρθένο έδαφος, κατάλληλο για εισαγόμενα φυτά».

508. Έκθ. 24^η, σ. 5. Βλ. και Α.Α. Πάλλη, «Η διάλυση της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων», ό. π., σσ. 5-6.

509. Έκθ. 24^η, σ. 4.

510. Έκθ. 24^η, σ. 5.

511. Έκθ. 24^η, σ. 5.

512. Έκθ. 24^η, σ. 6.

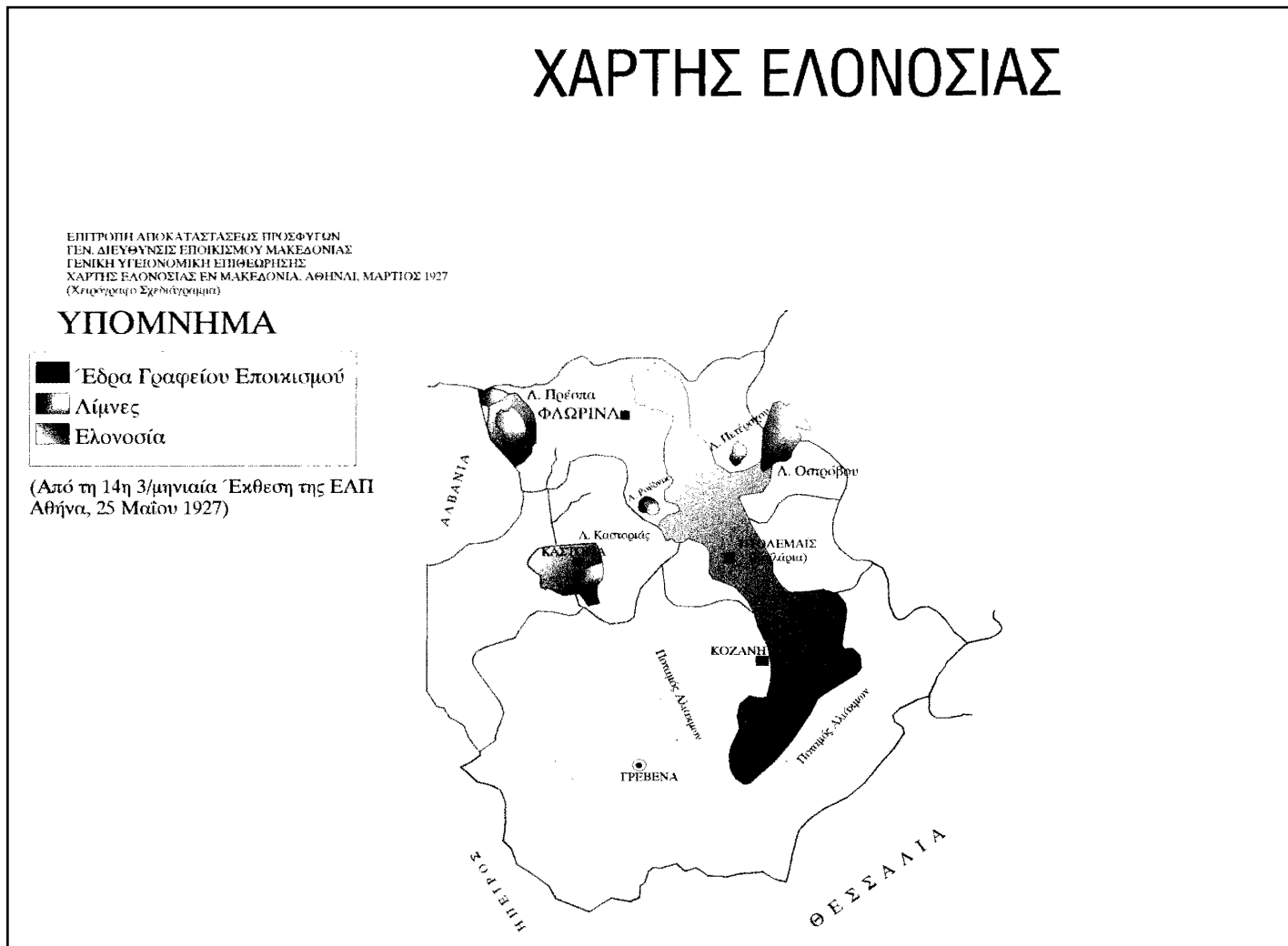
513. Με το τέλος της Ε.Α.Π. (1930), οι αναποκατάστατες αγροτικές οικογένειες ανέρχονται, περίπου, σε 8.000. Βλ. Νοταρά, ό. π., σ. 243. Εξάλλου, για τη συμπλήρωση, γενικά, της αποκατάστασης, απαιτούνται τα παρακάτω ποσά, σύμφωνα με εκτίμηση ειδικής επιτροπής (1930): 916.500.000 δρχ. για τους αγρότες και 800.000.000 δρχ. για τους αστούς πρόσφυγες. Νοταρά, ό. π., σ. 250.

514. Έκθ. 24^η, σ. 6.

515. Πρόκειται για την κυβέρνηση Βενιζέλου (1928-1932). Για την προσφυγική πολιτική και τα προσφυγικά της μέτρα, βλ. *Το έργο της κυβερνήσεως Βενιζέλου*, σσ. 209-223.

516. Έκθ. 24^η, σ. 6.

517. Έκθ. 24^η, σ. 6.

Η Ε.Α.Π., παραδίνοντας τη σκυτάλη στην Πολιτεία, προσβλέπει⁵¹⁸ με εμπιστοσύνη στο μέλλον αυτών των εργασιών που η ίδια άρχισε και προώθησε ως αυτό το σημείο. Το μέτρο της τωρινής επιτυχίας προοιωνίζεται το μέτρο της μελλοντικής. Όλα δείχνουν ότι η πρόοδος αυτή θα συνεχιστεί.

Αυτήν, ακριβώς, την αισιοδοξία για το μέλλον της Ελλάδας εκφράζει και ο Μοργκεντάου, πρώτος πρόεδρος της Ε.Α.Π., στα δύο τελευταία κεφάλαια του βιβλίου του *Η αποστολή μου στην Αθήνα, 1922 – Το έπος της εγκατάστασης*. Είναι ενδεικτικοί οι τίτλοι αυτών των κεφαλαίων: «Το μεγαλείο των Ελλήνων», «Προσβλέποντας στο μέλλον».

Η πορεία της χώρας μας στον 20ό αιώνα δρομολογήθηκε με το κοσμογονικό αντάμωμα του εκείθεν και του ένθεν Αιγαίου ελληνισμού. Ο πόνος της περιόδου 1914-1930 μετουσιώθηκε σε δόξα, που οδήγησε στο μεγαλείο της σύγχρονης Ελλάδας.

II) Μετά την προσφυγική αποκατάσταση (1930 κ.ε.)

Πράγματι, η συμβολή των προσφύγων στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας συνεχίζεται και στις επόμενες δεκαετίες, μετά το 1930, οπότε κλείνει η πρώτη φάση του προσφυγικού προβλήματος.

Θα λέγαμε μάλιστα ότι στις επόμενες φάσεις, καθώς αμβλύνθηκαν τα οξυτάτα βιοποριστικά, κοινωνικά και άλλα προβλήματα της πρώτης δεκαετίας, ο προσφυγικός κόσμος είχε τη δυνατότητα να αξιοποιήσει παραγωγικότερα τις απελευθερωμένες ανακαινιστικές του δυνάμεις και να τις αναδείξει σε όλους τους τομείς της οικονομικής ζωής του τόπου.

518. Έκθ. 24^η, σ. 6.

Πρώτα-πρώτα στη γεωργία παρατηρήθηκε πραγματική επανάσταση, με προεκτάσεις πολύ σημαντικές μέχρι και σήμερα.

Από τη μια η αγροτική μεταρρύθμιση, που καταργεί την τσιφλικική γεωργία και τη μετουσιώνει σε οικογενειακή-επιχειρησιακή- ανταγωνιστική, οδηγεί στην «μαγική» αύξηση των καλλιεργούμενων εκτάσεων, ειδικά στη Μακεδονία και τη Θράκη, σε ποσοστό 100% αλλά και στη βελτίωση των λοιπών κλάδων αγροτικής οικονομίας (κτηνοτροφία, σηροτροφία, αλιεία).⁵¹⁹

Έπειτα, στη μετά το 1950 περίοδο, η Μακεδονία και η Θράκη έρχονται πρώτες στην καλλιέργεια του καπνού, ιδιαίτερα για ορισμένες ποικιλίες που ζητούνται στη διεθνή αγορά. Είναι πασίγνωστη η ποσοτική και ποιοτική παραγωγή του καπνού στην Ανατολική και Κεντρική Μακεδονία (Σέρρες, Δράμα, Καβάλα, Κιλίκις, Λαγκαδάς, Χαλκιδική) αλλά και στη Θράκη (Ξάνθη).⁵²⁰

Στα παραπάνω να προσθέσουμε ότι σημαντικότερη ώθηση στην ανάπτυξη της γεωργίας έδωσαν τα μεγάλα παραγωγικά έργα αποξήρανσης, άρδευσης και προστασίας από πλημμύρες στις εκτεταμένες πεδιάδες των ποταμών Αξιού και Στρυμόνα. Με τα εν λόγω έργα, κατ' αρχήν ελώδεις εκτάσεις 3.000.000 περίπου στρεμμάτων μεταβλήθηκαν σε γη της Επαγγελίας για τους αγροτικούς πληθυσμούς της περιοχής. Έπειτα, διαμορφώθηκαν και ιδανικές συνθήκες οριστικής απαλλαγής από τη μάστιγα της ελονοσίας.⁵²¹

Ανάλογα, βέβαια, έργα άλλαξαν την εικόνα του τοπίου και σε άλλες ελώδεις και λιμναίες περιοχές της Μακεδονίας, όπως δείχνει ο παρακάτω πίνακας:⁵²²

ΠΟΛΕΙΣ	ΕΛΗ (στρέμματα)	ΛΙΜΝΕΣ (στρέμματα)
Πέλλα	83.300	365.000
Φλώρινα	15.510	284.000
Δράμα	168.870	16.000
Κοζάνη	45.160	6.500
Σέρρες	28.580	1.200.000
Θεσσαλονίκη	273.000	196.970
Σύνολο	614.420	2.067.970

Όμως, το θαύμα στην ανάπτυξη της οικονομίας δεν έγινε στη γεωργία, παρά τις παραπάνω εντυπωσιακές προόδους, αλλά στη βιομηχανία, στην οποία οι αστοί πρόσφυγες είχαν επιδοθεί με δική τους πρωτοβουλία και δραστηριότητα. Αν ο γεωργός ξεκινούσε με δεδομένα από το κράτος δύο βασικά εφόδια (κλήρος και στέγη), ο αστός πρόσφυγας έπρεπε να αναζητήσει και να επιλέξει μόνος του την επαγγελματική του απασχόληση.

Εδώ, ακριβώς, έγκειται το θαύμα: Η ελληνική βιοτεχνία και βιομηχανία, με τη δραστηριότητα και επινοητικότητα των αστών προσφύγων, ιδιαίτερα μετά το 1950, περνά στην ποσοτική και ποιοτική υπέρβαση.

Πέρα από το ότι οι βιομηχανικές και βιοτεχνικές επιχειρήσεις υπερδιπλασιάζονται, οι εργαζόμενοι αυξάνονται κατά 175% και η αξία της βιομηχανικής παραγωγής επταπλασιάστηκε, έχει ιδιαίτερη σημασία η αναδιάρθρωση και αναμόρφωση των διαφόρων βιομηχανικών κλάδων: ταπητουργίας, μεταξουργίας, βιομηχανίας πλαστικών, κλωστοϋφαντουργίας και ειδών διατροφής, όπως επίσης και η επέκταση των

519. Αντ. Δαμασκηνίδη, «Η συμβολή των προσφύγων στην ανάπτυξη της Ελλάδας», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, αρ. φ. 992, Αθήνα, 26 Απριλίου 1973, σσ. 19-22.

520. Γ.Ν. Λαμψίδη, *Οι πρόσφυγες του 1922. Εξήντα χρόνια συμβολή στην οικονομική και πνευματική ανάπτυξη του τόπου*, Αθήνα, εκδόσεις «Ελληνική Φωνή», 1982, σσ. 147-148.

521. Ν. Μανούση, «Η συμβολή των προσφύγων εις την οικονομικήν πρόοδον της χώρας μας», *Μικρασιατικά Χρονικά*, 11 (1964), σσ. 193-219. Βλ. και Γ. Λαμψίδη, *ό.π.*, σσ. 147-148.

522. Γ. Λαμψίδη, *ό. π.*, σ. 151.

μεσαίων επιχειρήσεων (χημικών προϊόντων, λιπασμάτων κ.ά.).⁵²³

Ιδιαίτερα εντυπωσιάζει η βιομηχανική δραστηριότητα προσφύγων στην περιοχή Θεσσαλονίκης, με λαμπρές βιομηχανικές μονάδες: Μακεδονική Μεταξοϋφαντουργία, Εκκοκιστήρια Μακεδονίας, Ελαιουργία Θεσσαλονίκης, Βιομηχανία Βάμβακος, Μύλοι Αγ. Γεωργίου, Εριοβιομηχανία Μηναΐδη – Φωτιάδη,⁵²⁴ Μακεδονικός Χαλβάς Αδελφών Χαϊτογλου κ.ά.

Θα λέγαμε ότι η ανάπτυξη της βιομηχανίας, με τη συμβολή των προσφύγων, έχει διαμορφώσει και τους ανταγωνιστικούς όρους επικράτησης των ελληνικών προϊόντων στη διεθνή αγορά των κρατών της Ευρωπαϊκής Ένωσης.⁵²⁵

Κάτι ανάλογο συνέβη και στην ανάπτυξη του εμπορίου, το οποίο αποτελεί προέκταση της βιομηχανίας. Όπως ξέρουμε, το εμπόριο των μεγάλων εμπορικών κέντρων της Τουρκίας (Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, Τραπεζούντα) βρισκόταν σε ελληνικά χέρια. Μετά την ανταλλαγή του 1922, λοιπόν, μεταφυτεύθηκε από τους πρόσφυγες στην Ελλάδα. Και παρά το γεγονός ότι, ξεριζωμένοι και οικονομικά εξαντλημένοι, άρχισαν από το μηδέν την εμπορική τους δραστηριότητα, ωστόσο πέρασαν στην υπέρβαση. Στη Θεσσαλονίκη, ιδιαίτερα, κατάφεραν να υποσκελίσουν και να υπερκεράσουν τους Εβραίους εμπόρους κατακτώντας τις πρώτες θέσεις στο εμπόριο υφασμάτων, ξυλείας, υαλικών, ειδών μεταλλοτεχνίας⁵²⁶ κ.ά., όπως οι οικογένειες Τσάνταλη, Φωκά, Κατσουγιάννη, Ευθυμιάδη και Νικόγλου. Αλλά και σε άλλες πόλεις της Μακεδονίας οι πρόσφυγες διακρίθηκαν στον εμπορικό τομέα. Στη Δράμα ξεχωρίζουν: η οινοποιία και η εμπορία μαρμάρων Λαζαρίδη-Παυλίδη, η επιπλοποιεία Γεωργιάδη-Αμαραντίδη κ.ά.

Όσο για τη συμβολή των προσφύγων στην εμπορική ναυτιλία, κυρίως στην υπερπόντια, αρκεί να έχουμε υπόψη ότι οι γνωστοί μεγάλοι εφοπλιστές είχαν μικρασιατική καταγωγή: Ωνάσης, Ευγενίδης, Καβουνίδης, Γιαννουλάτος, Κονιαλίδης⁵²⁷ κ.ά.

Επιλεγόμενα

Η συμβολή των προσφύγων στην οικονομική άνοδο της Ελλάδας, πριν και μετά την αποκατάστασή τους, είναι αναμφισβήτητη. Ομολογουμένως, η σύγχρονη Ελλάδα ξεπήδησε μέσα από τα χαλάσματα της Μικρασιατικής Καταστροφής.

Όμως, είναι εξίσου σημαντικό να τονιστεί ότι στην αναμόρφωση αυτή συνέβαλαν και οι γηγενείς Έλληνες αλλά και η ελληνική πολιτεία, στην προσπάθειά τους να απαλύνουν τον πόνο των ομογενών προσφύγων της Ανατολής και να τους ενισχύσουν με τα βασικά εφόδια ώστε, από τη μία, να ορθοποδήσουν και από την άλλη, να μετεξελιχθούν σε οικονομικούς παράγοντες του τόπου. Πρόσφυγες και ντόπιοι Έλληνες δημιούργησαν από κοινού το Έπος της σύγχρονης Ελλάδας, όπως σημειώνει ο οραματιστής και φιλέλληνα Αμερικανός πρεσβευτής και πρώτος πρόεδρος της Ε.Α.Π., Χένρυ Μορκεντάου: «Η Ελλάς είναι πτωχή χώρα, αλλά οι Έλληνες είναι πλούσιος λαός. Ο πλούτος των Ελλήνων έγκειται εις το θάρρος των, την ενεργητικότητα των, την ζωηρότητα του πνεύματός των και την φυσικήν ανδροπρέπειαν. Η καταπληκτική πρόοδος η πραγματοποιηθείσα υπ' αυτών εις εξ (6) έτη (1924-1930), χαρακτηρίζει τους απορροφήσαντας γηγενείς και τους απορροφηθέντας πρόσφυγας τόσον επιτυχώς, όσον δεν θα ήτο δυνατόν να τους χαρακτηρίσουν τόμοι ολόκληροι».⁵²⁸

523. Δαμασκηνίδη, ό. π.

524. Δαμασκηνίδη, ό. π. Βλ. και Μανούση, ό. π.

525. Μανούση, ό. π.

526. Δαμασκηνίδη, ό. π. Βλ. και Μανούση, ό. π.

527. Δαμασκηνίδη, ό. π.

528. Δαμασκηνίδη, ό. π.